

РОЗВІДКИ

УДК 930.2

Людмила Алексахкіна

ПАДІННЯ БАТУРИНА (1708 р.) У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ Д.І.ЯВОРНИЦЬКОГО

Автор статті "Падіння міста Батурина 1708 року у творчій спадщині Д.І.Яворницького", ґрунтуючись на працях ученого-історика, висвітлює історію міста Батурина за часів перебування і правління у ньому гетьмана Івана Мазепи та аналізує події, які призвели до облоги міста, а згодом - і до його падіння в 1708 році.

Видатне місце в історіографії запорозького козацтва належить українському академіку Дмитру Івановичу Яворницькому (1855-1940), якого вже сучасники вважали Нестором Запорозької Січі, а геніальний живописець І.Ю.Репін назвав його енциклопедистом козаччини. Саме як історик запорозького козацтва, збирач і зберігач козацьких старожитностей Д.Яворницький відомий широкій громадськості. Водночас він продемонстрував широчінь наукових зацікавлень, вагомим є його внесок у різні галузі вітчизняної гуманітаристики.

З науковою творчістю вченого була тісно пов'язана і його культурно-громадська діяльність, що відзначалася масштабністю та змістовністю. Д.Яворницький був добре відомий в Україні й за її межами як неперевершений знавець передусім історії запорозького козацтва і його витвору – Запорозької Січі, що уособлювала вільнолюбні ідеали українського народу. Твори Д.Яворницького відігравали й відіграють сьогодні вагомий роль у формуванні національної свідомості, патріотизму, в оберіганні історичної пам'яті, традицій і мови.

Активна культурно-громадська діяльність Д.Яворницького ґрунтувалася на його світобаченні, творчому «кредо», зумовлювалася своєрідністю творчої лабораторії. Уперше в історіографії вчений здійснив комплексне дослідження історії запорозького козацтва. В його працях отримали висвітлення різні аспекти козаччини: політичні та воєнні події, внутрішній устрій, економічне життя, побут, відносини із зовнішнім світом, культура, релігія та духовний світ запорожців. Як зазначив професор М.П.Ковальський, заслугою Д.Яворницького була реалізація нових підходів до вивчення історії запорозького козацтва – прагнення її реконструкції шляхом звернення до середовища козаків, майже в тотальному ареалі їхнього проживання, з урахуванням автентичних природних, кліматичних умов та топонімів поселень запорожців [1, 108-109].

Творча спадщина Д.Яворницького велика – понад 200 опублікованих праць з історії, археології, етнографії, фольклористики, лексикографії, археографії, архівознавства, музейної справи, спеціальних історичних дисциплін, мистецтвознавства, пам'яткознавства, краєзнавства, а також художні твори – прозові й поетичні [2, 5]. Окреме місце у творчій спадщині видатного дослідника історії козацтва, поряд з розвідками про персоналії доби козаччини, посідає

© Алексахкіна Людмила Леонідівна – аспірантка Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

дослідження міст і сіл даного періоду, матеріал яких склав свого роду протограф для певних розділів пізніших його фундаментальних праць. Серед розмаїття представлених міст, містечок і сіл протягом усього творчого шляху дослідника особлива увага приділялася населеним пунктам, які відіграли вирішальну роль не тільки в геополітичному відношенні, але й були центром перебування, а саме резиденцією гетьманів України [3, 100-103]. У контексті такого загального, дещо популярного уявлення він намагався побіжними згадками визначити місце і роль Батурина в історії України [4, 135].

Провідне місце у творчій спадщині вченого посідає передусім тритомна «Історія запорозьких козаків», що по праву вважається енциклопедією запорозького козацтва. Саме в цій праці Д.Яворницький частково звертає увагу на історію Батурина за часів перебування і гетьманування в ньому Івана Мазепи, робить акцент на облозі міста та зосереджує увагу на подіях, котрі призвели до його падіння в 1708 р. Постає гетьмана Івана Мазепи історик Д. Яворницький у своїй праці оцінює неоднозначно – «натура досить складна й тому труднодоступна для розуміння». В його характері, відзначив дослідник, поєднувалися риси приватної людини й українського суспільно-громадського діяча, який бажав бачити свою батьківщину незалежною в політичному відношенні [5, 13; 6, 247; 7, 22-23].

Невипадково Д.Яворницький, звертаючись до перебігу подій в цей період, робить акцент на гетьмануванні Івана Мазепи в Україні. По-перше, це зумовлено тим, що Іван Мазепа саме в цей час перебував при владі; по-друге, Батурин на тоді був резиденцією гетьмана; по-третє, найбільшого розквіту місто досягло за часів гетьмана Івана Мазепи (1687-1708); по-четверте, Івана Мазепу вчений вважав визначним гетьманом України, саме це вдало характеризує його вислів: „Українська історія – від Богдана до Мазепи...“, який він частенько полюбляв повторювати, бо вважав: українське козацтво в своїй історії мало першого гетьмана Богдана Хмельницького, а останнім козацьким ватажком в українській історії був гетьман Іван Мазепа; і наостанок гетьман Іван Мазепа тісно пов'язаний з трагічними подіями, які відбулися в Батурині 1708 р. [8, 105; 9, 97-98; 10, 102].

2 листопада 1708 р. Батурин зник з лиця землі. Це було не просто місто та столиця Лівобережної України, не просто наш тодішній найпотужніший економічний, культурний, політичний центр. Це був символ прагнення українців мати власну долю та власну державу. Найбільшого розквіту місто досягло за часів гетьмана Івана Мазепи (1687-1708) [11, 49]. За його влади тут був заснований Батуринський козачий курінь – тодішній вищий навчальний заклад для військових і державних потреб. У 1708 р. гетьманська столиця стала центром боротьби за відновлення повної державної незалежності [12, 12].

Уперше Батурин згадується в XV ст., побіжно зазначає Д.Яворницький, коли польський король Стефан Баторій в перший рік правління (1567-1586) віддячив гетьману Богдану Ружицькому (Богданко) і всьому козацькому війську за вдалі походи проти татар і турків [6, 44]. Далі вчений робить акцент на Батурині як центрі Батуринської сотні Стародубського полку [6, 71; 13, 9; 14, 8-9]. В 1669-1708 рр. він відзначає, що місто було резиденцією гетьманів Лівобережної України (Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича, Івана Мазепи), а вже в 1708 р. зруйноване царським військом. Після падіння м. Батурина резиденцією гетьманів стало м. Глухів. [6, 246; 15, 59; 16, 9-10].

Аналізуючи внутрішньополітичне становище в місті, хід подій, які передували військовим діям, вчений особливу увагу звертає на період, коли при владі перебував Іван Мазепа, а Батурин був саме його гетьманською резиденцією: „Після завершення будівництва фортеці гетьман Мазепа й воєвода Неплюєв роз'їхалися, куди кому треба – перший у Батурин, другий у місто Севськ“ [6, 44].

Наступна згадка про м. Батурин у праці «Історія запорозьких козаків» зустрічається при цитуванні листа гетьмана Івана Мазепи Війську Запорозькому, в якому йдеться про зраду двох козаків: „ ...І як тільки ви той хвальний і богобоязливий послух учините, відразу ми подбаємо про те, що вам пришлють милостиве монарше жалування і від нас борошно і гроші перевізні; окрім того вам примножиться і на майбутні часи монарша милість і наша регіментарська любов, і

надання особливе буде дане. А головне з того розмиру вийдете, що всі християнські народи втішаться від вашої сталості; якщо ж до того і промисли свої покажете, то заслужите похвалу всього світу, яка доброю славою повсюди розійдеться. А що посланцям вашим у Батурині сталася сумна справа і що там убили насмерть двох товаришів, то тим випадком не смутить ваших, бо вбивство те сталося лише з вини убивців, а не за будь-чим вироком, і покарання тим убивцям, за указом царської пресвітлої величності, буде по істині й по справедливості“ [6, 62-64].

Характеризуючи внутрішню політику Івана Мазепи, Д.Яворницький акцентує на діях гетьмана щодо пограбування козаками греків. Саме всі ці події вирішальним чином відбуваються в м. Батурині: „...В зв'язку з цим замість царя, який на той час був у поході проти шведів, до гетьмана Івана Мазепи звернувся з запитом граф Федір Головін. Він запропонував гетьманові рішуче вчинити з головними призвідцями вчиненого грабунку, тобто покликати найголовніших з них у Батурин, там несподівано схопити й відіслати до Москви. Але таких дій гетьман ніяк не міг допустити“ [6, 201].

Поряд з цим Д.Яворницький, аналізуючи у своїй праці причини падіння Батурина і хід воєнних дій, а саме облогу міста, критично осмислює події, які призвели до трагедії. Наводячи переконливі аргументи, він вважає, що причиною знищення міста був вступ під час Північної війни на українські землі шведської армії Карла XII, з яким Мазепа вів таємні переговори.

Визначивши причини падіння Батурина, вчений аналізує подальший розвиток подій: спочатку захоплення гетьманської столиці, оборону резиденції, а потім падіння міста. Про захоплення та оборону Батурина він зазначає: „... Цар наказав Меншикову захопити гетьманську столицю Батурин, де була головна українська артилерія („пушечной великий снаряд“) із запасами пороху та набобів, склади харчів і генеральний скарб та архіви українського уряду. ... Від'їжджаючи з Батурина до шведського короля, Мазепа доручив оборону своєї резиденції сердюцькому полковникові Дмитрові Чечелю, осавулові Генеральної Артилерії Фрідріхові Кенігсеку і батуринському сотникові Дмитру Нестеренкові. У Батурині стояли чотири сердюцькі полки (Чечеля, Покотила, Дениса і Максима), а також частини козацьких полків Лубенського, Миргородського та Прилуцького, разом понад 3 000 чол. Залозі було наказано боронити фортецю від москалів і триматися там до повернення Гетьмана зі шведським військом. ... Наказ Гетьмана був виконаний. Ні намови Меншикова й князя Д. Голіцина, які підійшли до Батурина з 10-тисячним військом, ні письмовий царський наказ Чечелеві, ні слабкість батуринських укріплень, ні стара незгода між козаками й сердюками не вплинули на оборонців міста. ... 1 листопада вранці розпочалися воєнні дії. ... Вночі проти 2 листопада московське військо пішло в наступ і після двогодинного бою, завдяки зраді прилуцького полкового обозного Івана Носа, який показав московським військам підземний хід у фортецю, оволоділо Батурином. Усе населення, навіть немовлят, вирізали, а місто спалили“ [6, 244-245].

Д.Яворницький у своїй праці звертає увагу на заклик про допомогу запорозьких козаків українському селянству: „Українські селяни знову стали масово рятуватися втечею на Січ. „Якщо ви не прийдете на Україну, – переказували запорожцям втікачі з Лівобережжя, – то всі загинете: з'єднайтесь з татарами та визволяйте нас, бо ми усі від Москви пропали“. Але все то було дарма. Резиденцію гетьманів з перетвореного на попіл Батурина з волі Москви, зауважує вчений, було перенесено до Глухова, що тоді входив до складу Ніжинського полку [6, 246].

І наостанок, характеризуючи трагічні події, котрі призвели до падіння Батурина, Д.Яворницький оцінює подальший розвиток дій і ситуацію, яка склалася на той час, так: „Почалася Батуринська трагедія. Столиця Гетьманщини, з усіма державними установами, з палацом Гетьмана й церквами, які він збудував, з так близькою Мазепиному серцю бібліотекою і збіркою зброї, що їй рівну не легко було знайти в цілій Європі, з усім тим, що за двадцять літ свого панування зібрав там великий державний і культурний діяч України, стала жертвою вогню й московського варварства. ... Після Батурина хвиля терору прокотилася по всій

Україні. Розпочалися слідства й жорстокі кари на всіх, хто був причетний чи запідозрений у причетності до справи Мазепи. Жах ширився по містах і селах, населення яких поспішало засвідчити перед московським урядом свою лояльність. Прихильників Мазепи чекали кари, заслання, конфіскація майна, яка поширювалася і на їхніх родичів. А тих, хто робив доноси, нагороджувано чинами, маєтками, конфіскованими у жертв. Глибока деморалізація охопила Україну, де кожний тремтів за своє життя“ [6, 245-246].

Таким чином, Дмитро Іванович Яворницький у своїй тритомній праці „Історія запорозьких козаків“ не випадково звернув увагу на славне місто Батурин, особливо на події, які передували, і причини, які призвели до його падіння. Хоча згадки про Батурин і його падіння в 1708 р. є поодинокими в творчій спадщині вченого, але все ж таки вони дають чітке уявлення даної проблеми. Переосмисливши вир подій, з'ясувавши чинники, які призвели до трагедії, Д.Яворницький робить висновок про те, що трагічних подій могло б і не бути, а Північна війна закінчилася б зовсім по-іншому за умови, якби фортеця вчасно опинилася в руках Івана Мазепи та Карла XII. Отже, розправа московського війська над Батурином була лише початком розправи над країною.

1. С.В.Абросимова Д.І. Яворницький: творча спадщина вченого в культурно-громадському контексті кінця XIX – початку XX століття /Наддніпрянська Україна: Історичні процеси: Збірник наукових праць. – 2003. – Вип. №2. – С. 106-122.

2. С.В.Абросимова Д.І. Енциклопедист козаччини // Український історичний журнал. – 2005. – №4. – С. 4-46.

3. Я.В.Верменич «Запорозькі вольності» під пером Д.Яворницького: до оцінок історіографічної спадщини / Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1997. – 376 с.

4. А.Жуковський Гетьман Іван Мазепа в оцінці Грушевського // Український історичний журнал. – 1998. – №6. – С. 134-144.

5. С.В.Абросимова, Д.Яворницький (До 150-річчя від дня народження) // Історія України. – 2006. – №2. – С. 12-15.

6. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: В 3-х томах. – Львів: Світ, 1992. – Т.3. – 451 с.

7. І Коляда, О.Куриленко, І Мельничук, Д.І. Яворницький про гетьманів та козацьких ватажків України. // Історія в школі. – 2005. – №10. – С. 20-25.

8. С.В.Абросимова, Запорозьке козацтво в культурно-історичній традиції українського народу (За матеріалами епістолярної спадщини Д.Яворницького) / Історія: Збірник тез та повідомлень. III Міжнародний конгрес українців. – 1996. – Ч.2. – С. 101-107.

9. С.В.Абросимова, Ю.А.Мицик. З листів українських письменників і вчених до Яворницького // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 69-70. – С. 87-98.

10. Шубравська М.М. Д.І.Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К.: Наукова думка, 1972. – 253 с.

11. В. Бичек. Батурин // Наука і суспільство. – 1998. – №9-10. – С. 48-53.

12. С. Павленко. Не батуринська комедія, а трагедія // Голос України. – 2007. – 14 квітня. – С. 12-13.

13. А. Недавній. Молитва за Батурин // Слово Просвіти. – 2005. – 17. – С. 9.

14. О. Попельницька. Батурин // Жінка. – 2000. – №12. – С. 8-9.

15. А. Скрипник. Нова вулиця у Батурині // Золоті ворота. – 1994. – №3. – С. 58-68.

16. П. Федак. „Із гарячої любови до тебе, народе мій“ // Берегиня. – 2004. – №4. – С. 7-14.

Автор статті "Падение города Батурина 1708 года в творческом наследии Д.И.Яворницкого", основываясь на трудах ученого-историка, освещает историю города Батурина во времена пребывания и правления в нем гетмана Ивана Мазепы и анализирует события, которые привели к осаде города, а вскоре - и к его падению в 1708 году.

The article "The Downfall of Baturyn City (1708) in Creative Heritage of Yavornytskyi D.I." based on the works by Yavornytskyi describes the history of the city of Baturyn in times when Ivan Mazepa lived there and was a hetman. The article gives a full analysis of the events which lead to the siege of the city and then further to its downfall in 1708.

Тамара Демченко

СИН ЧЕРНІГІВЩИНИ – РОМАН БЖЕСЬКИЙ

У статті на основі історико-біографічної літератури, деяких документів та джерел особового походження висвітлюється життєвий шлях (переважно чернігівської доби), аналізується історико-публіцистичний доробок маловідомого діяча національно-визвольного руху, уродженця Чернігівщини Р. Бжеського (1897 – 1982).

Кожний, хто вивчав історію Української революції на рівні персоналій, не міг не помітити такого явища: серед постатей діячів визвольних змагань практично вся увага віддається представникам соціалістичних, лівих партій. Щоправда, останніми роками інтенсивно досліджується когорта консерваторів на чолі з гетьманом П. Скоропадським. А от праве, самостійницьке крило творців і учасників Української революції, можливо, за єдиним винятком – потужної постаті М. Міхновського – традиційно перебуває на маргінесі дослідницького інтересу.

На нашу думку, така ситуація породжена як об'єктивними факторами, так і певною обережністю авторів. Мабуть, мав рацію П. Мірчук, коли, аналізуючи становище в Україні напередодні революції, ще 55 років тому відзначив, що в інтелігентських колах "тодішньої Наддніпрянщини, що цікавились політикою, соціалістичний табор мав багато міцніші впливи, чим націоналістичний". Він пояснював стан справ просто: "На українських самостійників-націоналістів і на саму ідею самостійності України йшла безупинна запекла атака зі сторони" усіх інших політичних сил, що діяли тоді в Україні, – чорносотенців, російських і єврейських соціалістів, представників українських соціалістичних організацій, так званих "народовців" [очевидно, під цією назвою автор розумів ліберально-демократичне крило національно-визвольного руху. – Т. Д.]. При цьому українські соціалісти трактували "національне питання неіснуючим і шкідливим і так представляли його завжди українському народові. Українські ж "народовці" дивилися на ідею самостійності України як на чарівну, але не здійсниму мрію, яку не вільно підносити як політичний постулат, бо цим стягається лиш непотрібно поліційні репресії проти українства і цим унеможливується єдинокорисну для українського народу культурницьку роботу"¹. Попри певну штучність цих висновків та несправедливість стосовно "народовців", бо ж інший публіцист, котрий писав, що останні "працювали над відродженням свого рідного народу з такою самою посвятою, як працювали проповідники й борці за християнство"², теж спирався на історичні реалії, варто визнати, що частка істини у них присутня: самостійницька течія перебувала у значно ж невігіднішому становищі, ніж їхні відкриті вороги й непевні друзі.

Якщо цілий рух потрапив до табуєваних тем, то природно, що його очільникам і тим паче рядовим (на час революції, звичайно) учасникам пощастило ще менше. Роман Бжеський у цьому контексті посідає дещо осібне місце. З одного боку, про нього написано вже чимало праць³, та й доробок його теж достатньо відомий в Україні. З-поміж численних публікацій треба відзначити насамперед біографічні нариси Я. Дашкевича, Г. Сварник, Г. Чернихівського. Декілька слів хотілося б сказати про останнього із перелічених авторів. Про нього писали: "Регіональне

© Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук, викладач Чернігівського державного педагогічного університету ім.Т.Г.Шевченка.

волинознавство не мислиться без наукового доробку Гаврила Івановича Чернихівського – літературознавця, лаурета премій у галузі охорони пам'яток історії та культури ім. В. Антоновича (1998), літературно-мистецької ім. братів Лепких (2002), міжнародної премії Фонду родини Воляників-Швабінських (2004)... Улас Самчук – “Український Гомер ХХ ст.” – у науковому доробку Гаврила Чернихівського займає чи не найголовніше місце”⁴. У контексті нашої теми варто відзначити, що захоплення постаттю У. Самчука, ймовірно, привело дослідника до Бжеського: він буквально відкрив для українців цю постать і зараз жваво цікавиться усім, що пов'язано з нею. Про це свідчать і численні публікації, до речі, одна з них була передрукована газетою “Сіверщина”⁵, і незгасаючий інтерес до наукової й творчої спадщини нашого земляка, і тісні контакти з його доньками⁶, і, нарешті, зворушлива готовність допомогти кожному, хто виявляє зацікавленість особою Бжеського. Дякуючи зусиллям п. Чернихівського статті про Р. Бжеського увійшли до двох енциклопедичних видань: “Українська журналістика в іменах” та Тернопільського енциклопедичного словника⁷.

З іншого боку, треба відзначити, що до цього часу не існує наукової біографії історика, що породжує деякі прямо-таки міфічні сюжети. Так, чимало запитань викликає скомпонована А. Кармелюком біографічна довідка, вміщена як додаток до щойно перевиданої праці Р. Бжеського “Біла книга: Національна і соціальна політика советів на службі московського імперіалізму”⁸. Справді, сам Бжеський писав у мемуарах, що виконуючи обов'язки дипломатичного кур'єра, він напередодні гетьманського перевороту їздив до Москви, де зустрічався з Г. Чичеріним, Л. Караханом, вів “дипломатичні переговори” з “самим В. Ленінінм”? Чи міг він уже в 20-х рр. декілька разів переходити кордон СРСР, потрапляти до тюрми, звідки його нібито рятував “відомий поет В. Еллан-Блакитний”?⁹ Ми виписали ці приклади, бо вони звучать дещо фантастично, з огляду на ті матеріали, що друкувалися раніше. Водночас це вказує, що окремі періоди життєвого шляху героя даної розвідки висвітлені зовсім слабо. Одним з них може вважатися чернігівська доба.

Свого часу, прочитавши чи не найвідомішу книгу Р. Бжеського “Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917 – 1918”¹⁰, автор цих рядків була заінтригована тим, що цей “загадковий вістниківець” народився у Ніжині, і прагнула розшукати у метричних книгах Ніжинської єпархії (а вони за 1894 р. усі збереглися) достовірний запис про хрещення земляка. На жаль, ці наміри не увінчалися успіхом. Тільки через декілька років нам пощастило виявити необхідну інформацію.

Даний результат став відправною точкою для створення нарису про чернігівський період життя Р. Бжеського. Подальше його життя буде окреслено пунктирними лініями, виходячи з напрацювань вищеназваних дослідників. Важливим джерелом стали спогади Р. Бжеського¹¹, а також дані з місцевої періодики¹², деякі інші матеріали з історії революційних подій на Чернігівщині¹³. Мемуари Характерника (під таким псевдонімом вони друкувалися) отримали справедливо високу оцінку Я. Дашкевича. Історик відзначив, що про “Україну визвольних змагань” Р. Бжеський написав “як заангажований самовидець некерівного рангу, а не як байдужий нейтральний спостерігач”¹⁴. На жаль, далеко не всі книги «Літературно-Наукового Вістника», де, згідно з покажчиком¹⁵, друкувалися спогади нашого земляка, пощастило розшукати у книгозбірнях Києва. Окрім того, вони доведені тільки до 1918, а не 1921 року, як зазначено у назві.

Отже, розпочнемо із визначальної у житті кожної людини дати. Згідно із записом у метричній книзі Катерининської церкви міста Чернігова, 23 березня 1897 року народився, а 16 квітня був охрещений Роман – син колезького секретаря Стефана Антонова Бжеського, римсько-католицького сповідання, і його законної дружини Олени Василевої, православної. Хрещеним батьком новонародженого стали надвірний радник Василь Петрів Грищенко, а матір'ю – дружина надвірного радника Лідія Василева Диновська. Церковний обряд здійснили священник Макарій Смільницький з дияконом Миколою Бондаревським¹⁶. У цій інформації

немає нічого дивного – у традиціях чернігівців (і, мабуть, не лише їх) брати у хрещенні батьки для новонароджених найближчих родичів, запис на своєму місці, жодних виправлень, як і відміток про видачу свідоцтва немає. Хлопчик міг народитися у Ніжині, але хрестити його повезли до Чернігова, де жила родина. Очевидно, що близьких друзів у місті Бржеські не мали, тому хрещеними стали рідні матері.

Завдяки інформації календарів Чернігівської губернії, можна більш-менш точно встановити час приїзду С. Бржеського (з сім'єю чи без – поки що не встановлено) до Чернігова. Календар на 1891 р. (друкувався у 1890 р.) серед численних чиновників цього прізвища не наводить. А календар на 1893 р. – називає серед чиновників окружного акцизного управління (6-ий округ) на посаді молодшого помічника наглядача округу технолога Стефана Антоновича Бржеєвського¹⁷. Отже, хоча прізвище й спотворене, але можна допустити, що Бржеський прибув до губернії у проміжку 1891 – 1892 рр. Через 10 років він служив уже старшим помічником наглядача округу зі збору акцизу із цукру, відповідаючи за м. Шостку Глухівського повіту¹⁸. Ще через десять з гаком літ С. Бржеський став старшим помічником наглядача I округу, здобув чин надвірного радника¹⁹. Кочовий спосіб життя, відсутність у Чернігові друзів з дитячих років, рідних, очевидно, визначили і коло спілкування старших Бржеських: воно замикалося на родичах. Так, у 1906 р. дворянин С. А. Бржеський був “поручителем” на весіллі родички по дружині – дочки колезького асесора Марії Василівни Грищенко²⁰. У списку поляків Чернігова – виборців до Всеросійських установчих зборів – С. Бржеський не представлений²¹. Отож можна вважати, що він як російський чиновник до польської громади не входив. Із незрозумілих причин дата народження Р. Бжеського перенесена на три роки назад. Н. Бжеська у передмові до бібліографії праць покійного чоловіка писала з цього приводу: “Оригінальних документів у Романа Бжеського не збереглося. Після втечі з московської (червоної) в'язниці відійшов на Західну Україну. Мені казав, що з огляду на війну (1914) дата його народження була змінена (вперед чи взад?)”²². Війна, тобто бажання уникнути мобілізації, туг, ймовірно, не відіграла особливої ролі, бо тоді б прагнули применшити вік. Зрештою, у списках новобранців Р. Бжеський, мабуть, таки числився, більше того, він сам писав, що, ще навчаючись у гімназії, отримав військовий вишкіл і чин унтер-офіцера²³, і якщо його не призвали до діючої армії, то на те мали бути вагомі причини. Можна зробити припущення, що він сам приписав собі роки, щоб виглядати соліднішим з огляду на ті можливості, які відкривалися перед ним у роки революції.

До 1917 р. Роман Бжеський завершив свою середню освіту. На жаль, фонди Чернігівської чоловічої гімназії не збереглися, тому будь-яка інформація з цього приводу відсутня. Важко також, спираючись на достовірні дані, визначити джерела української ментальності юнака. Можливо, як стверджують біографи, було це родинне виховання: “Мати його з Полтавщини, походила з давнього козацького старшинського роду, в якому перш за все цінували волю. Бабуня Романа була близько споріднена з Миколою Гоголем, зустрічалася з ним, гордилася, що має родича – великого письменника”²⁴.

Сам Бжеський свої спогади розпочав інформацією про брак “свідомих українців (старшого віку – не шкільної молоді)” у Чернігові – близько тридцяти п'яти осіб на 40-тисячне місто²⁵, а разом з представниками учнівської молоді – 100 – 120 душ²⁶, і вже цим вказав на протиставлення молодіжного руху старшим. Крім того, революційних гуртків різного політичного спрямування у Чернігові було чимало: у 1911 р. їх працювало 15²⁷. Проте автор мемуарів обмежився тільки згадкою про “філію ТУП'а”, яку ототожнював із “Старою Громадою”, і детально описав “Самостійницьке Брацтво”, членом якого став у 1916 р. Очолював організацію Василь Елланський (В. Еллан-Блакитний), членами були Павло Тичина (“тоді ще невідомий, мовчазний і скромний студент”), Аркадій Казка, Євреїнів, Колоскевич, В. Коновал, Н. Коновал, Н. Лайко, і Гр. Устименко. “Братчики” заснували у другій половині 1916 р. Юнацьку спілку (близько 30

середньошкільників), мали бібліотеку, проводили продаж української літератури, організували лотерею на користь українських політв'язнів, готували реферати на різні теми. Вони підтримували зв'язок із Києвом та старшими українцями²⁸. Серед відомих діячів національно-визвольного руху, котрих Бжеський згадує у мемуарах, варто виокремити Валентина Отамановського та Євгена Онацького. Перший з них восени 1916 р. прочитав чернігівським братчикам реферат на тему “Економічна політика Росії супроти України” і дискутував при цьому із Онацьким²⁹, котрий у 1917 р. став членом Української партії соціалістів-революціонерів і представляв Чернігівську губернію у Центральній Раді.

Цей сюжет узгоджується із визнанням самого В. Отамановського, який писав: “За студентських часів перед революцією в мене склався самостійний націоналістичний світогляд, суть якого в скороченню є така: тільки національна держава забезпечує повні національні права поневоленої нації; клясова боротьба є справа внутрішня і перед лицем національного ворога не повинно бути кляс та партій; поразка Росії од німців та революція внаслідок цього мусять призвести до розвалу російської тюрми народів та повстання УНР”³⁰. Погляди ж Є. Онацького згодом зазнали радикального переосмислення, і він став одним із ідеологів українського інтегрального націоналізму. Взагалі це товариство складалося із особистостей, чії дороги у майбутньому розійшлися.

Початок революційних подій у Чернігові ознаменувався численними акціями волевиявлення народу, радості сподівань. Хвиля захопила і юного Бжеського. Чи не вперше його ім'я згадується у пресі у зв'язку із українськими зборами, скликаними 18 березня радою місцевого осередку ТУП'у.

Уже простий перелік тем, яких торкалися у своїх виступах численні промовці, окреслює коло завдань чернігівських українців. Так, І. Коновал закликав відновити роботу “Просвіти” – улюбленого дітища поступової чернігівської інтелігенції. Г. Стаднюк говорив про “потребу українських шкіл всіх типів”. Його підтримав В. Базилевич, зажадавши, щоб Чернігівське губернське земство подбало про заснування українських шкіл. О. Карпинський висловив вбодівання за долю української наукової преси, а Олекса Приходько – улюбленої справи всього свого життя – “української пісні і національного музичного виховання”. “Представник студентської молоді Василь Елланський закликає ту велику частину української інтелігенції, яка відбилася од української бідної й виснаженої маси, звернутися до праці на користь рідного краю під українським прапором”. [...] Учень Чернігівської гімназії Р. Бжеський говорив “про крайню потребу закладати зараз же чи окремо, чи при гімназіях лекції або курси українознавства”. [...] Хор під орудою О. Приходька багаторазово виконував “Заповіт” та “Український національний гімн”. У залі лунало “Слава Україні!”, “настрій у присутніх святочний і радісний”. Збори ухвалили резолюції з вимогами:

1. Вільна автономна Україна у складі федеративної Російської республіки.
2. Заснування окремих українських полків.
3. Відкриття українських шкіл.
4. “Заведення української викладової мови по школах Чернігова”³¹.

У спогадах про ці збори Бжеський не згадує, бо, як націоналістові, йому не личило брати участь у такому заході. Прикметно, що автор газетної замітки називає його просто учнем гімназії. Отже, на цей час юнак не мав ніякого іншого суспільного статусу, хоча його й переповнював молодечий революційний ентузіазм. Ймовірно, що посаду у міській міліції він отримав пізніше. Згідно з даними преси, на середину червня 1917 р. юнак виконував обов'язки помічника начальника міліції І міського району Чернігова³². Коли відбулося це призначення – невідомо. Жодним словом не обізвався Бжеський також про те, що брав участь у відродженні Чернігівської “Просвіти”. У квітні того року, виступаючи на перших зборах поновленого товариства, він висловив побажання, “що тепер за вільні часи “Просвіта” поверне народові згублену за часи пригноблення культурність, і вносить пропозицію приступити до виборів Ради товариства і таким чином розпочати конкретну працю”. Р. Бжеський увійшов до ради товариства³³.

Звичайно, можна трактувати ці кроки як винятково культурницькі, котрі до справжньої революції мають досить опосередковане відношення. Проте, виходячи з тогочасних реалій, треба визнати їх адекватними духові часу.

Очевидно, як активний учасник українського руху (можливо, член ради чернігівської “Просвіти”) Бжеський був обраний делегатом губернського Українського з'їзду (8 – 10 червня 1917 р.), скликаного місцевою українською громадою згідно із вказівкою Центральної Ради. Її представник, уже згадуваний Є. Онацький, задав тон у висвітленні найактуальнішого, з точки зору київських державотворців, питання – про автономію України та ставлення до неї Росії. Доповідач визнав, що Тимчасовий уряд “ не зрозумів, або не хотів зрозуміти наших домагань”, проте закликав “іти вперед, вперед, вперед до широкої національно-територіальної автономії”³⁴.

Природно, що довкола такої постановки найбільш злободенного тоді питання відразу розгорілася дискусія. Є. Онацькому та його однодумцям заперечив представник чернігівських самостійників Р. Бжеський (Бржеський): “Попередні промовці казали про автономію. Автономія це умова, яку дасть нам Учредительне Зібрання. Але Україна, як знаєте, багато заклала умов з Москвою, яка їх не додержувала і довела нас до найгіршого занепаду. Хто тепер поручиться за додержанне української автономії?” – звернувся він до аудиторії, одночасно закликавши “не боятися самостійності”. “Автономія України не йде на користь рос[ійській] буржуазії. І не тільки буржуазія йде проти укр[аїнської] автономії – рос[ійські] демократичні партії настроєні проти нас і ідуть в розріз з нами. Коли автономія і буде проведена, то її можуть згодом одняти. Звичайно, як в Росії остаточно запанує соціалізм, тоді життя може бути сусідське, братське. А зараз у Росії все таки сильна буржуазія і вона не випустить України з рук”. Висловивши свої сумніви щодо добрих намірів метрополії, Бжеський неохоче визнає автономістичний принцип: “Зараз ми не можемо мати самостійности, тільки автономію, але коли нам будуть силкуватися одібрати автономію і повернути Україну в минулий стан, то ми не мусимо боятися самостійности. Така велика багата країна територією не менше Германії, може бути самостійною. Її інтереси – економічні – не зв'язані тісно з Москвою. Тільки самостійна держава забезпечує всі права. Будучи самостійною, Україна зможе увійти в союз з Росією, але як рівний з рівним. Москвинам на території України права мусять бути забезпечені, – ми нікого не хочемо поневолювати, але не хочемо, щоб московська нога нас давила”, – твердив він³⁵. Цікаво, що у спогадах Бжеський зовсім не згадує про цей з'їзд, можливо тому, що власний виступ через деякий час йому видався опортуністичним, а негативну реакцію на нього він сприйняв як особисту образу. Насправді, у дещо плутаних думках молодого патріота відобразилася уся суперечливість політичних прагнень тодішнього українства: з одного боку, гостра і цілком обгрунтована недовіра до російського політикуму, з іншого – погано уявлялося життя без Росії, поза її впливом і пріоритетами.

Як переконаний націоналіст Р. Бжеський головну увагу у своїй праці, присвяченій історії Української революції, звертає на військовий складник революційного процесу. І якщо інформацію про заснування Військового клубу ім. П. Полуботка він почерпнув із київської газети³⁶, то історія чернігівського українського полку творилася, ймовірно, не тільки на його очах, а й за безпосередньою участю, хоча він і приховав прізвище “братчика”, котрий стояв за цією справою. Р. Бжеський повідомив, що уже 12 березня (за н. ст.) у Чернігові було створено “осередок для формовання пішого полку”. Його керівником став “сотник” Василь Павленко, а членами – телеграфіст Летушко (у спогадах Р. Бжеського – Літошко) та “військовий урядовець Веремієнко”³⁷. Про двох останніх достовірних відомостей не збереглося, а поручик В. Павленко став у 1917 р. у місті досить популярною особою. Він народився 1 січня 1894 р. в Чернігові у родині запасного унтер-офіцера містечка Седнева Чернігівського повіту Артемія Максимова Павленка і його законної дружини Анни Василевої³⁸. Про цю колоритну постать чернігівський краєзнавець Г. Греченко дав у книзі нарисів про

репресованих освітян ґрунтовну довідку під назвою “Правдолюб із Чернігова”. В. Павленко закінчив учительську семінарію і Чугуївське військово училище. У роки Першої світової війни підпоручик був поранений і контужений, 1916 р. його у чині поручика демобілізували як інваліда І групи³⁹. За радянських часів він працював учителем. У 1937 р. Павленка заарештували за звинуваченням у “веденні антирадянської націоналістичної агітації”. Він повністю відбув свій термін ув’язнення у таборах ГУЛАґу, але у 1949 р. його спіткав новий арешт по тому ж обвинуваченню. Тільки у 1957 р. справу проти в’язня припинили за “недоведеністю злочину”⁴⁰. Дата смерті не установлена.

Але повернімося до історії полку. Р. Бжеський слушно підкреслив, що формування його провадилося у дуже скрутних умовах. Військові органи трактували вояків полку “як дезертирів, старшині ж загрожував військовий суд”. Окрім того, офіцерів позбавляли платні. Досить колоритно виглядає і опис місця розташування полку – це була “обгороджена парканом спортова площа товариства “Сокіл”. На майданчику знаходився “малий літній будиночок, в якому була каса для продажу квитків, роздягальні для спортсменів та великий ганок, над яким був дах. На цій площі й скупчилися вояки, які вписувалися до полку. Вони там і ночували, здебільшого під голим небом, бо в приміщенню тому лише початково могли вміститися перші охотники. Вони не мали ані зброї, ані харчів від військової влади”. Згідно із даними автора, певну допомогу у формуванні військової частини надали старшини – сотник Храчевич і поручник Н. Плєскач⁴¹, “лікар-українець Василь Базилевич” та неназваний “братчик”, який “провадив освідомлюючу політичну роботу”⁴².

Незважаючи на несприятливі обставини, 20 квітня “назбиралося вже понад тисячу вояків, які були сформовані в сотні і які, щоб підкреслити свої антимосковські погляди, назвали себе полком ім. гетьмана Петра Дорошенка”. У них був свій полковий прапор, “на якому малярка Павла Діденко вималювала портрет гетьмана-патріота”⁴³. На думку Р. Бжеського, новостворена військова частина мала багато ворогів: і в особі місцевих автономістів на чолі із І. Шрагом, і представника більшовиків Юрка Коцюбинського⁴⁴. Проте тогочасна преса не підтверджує інформацію про повсюдну ворожість до шойно сформованого полку. Навпаки, вояки на чолі з В. Павленком брали участь у багатьох з’їздах, маніфестаціях, демонстраціях, і скрізь їх вітали. Єдиним ворогом у місті виявилися солдати так званої “Воронезької запасної дружини”, яка розташувалася у казармах Переволоченського полку, котрий перебував на фронті. На Першому українському з’їзді у Чернігові, про нього йшлося вище, В. Павленко скаржився: “28 травня, як ви знаєте “дружинники” зробили озброєний напад на козаків, били прикладами...”⁴⁵. Звичайно, цей конфлікт не сприяв взаємопорозумінню, але його, принаймні за наслідками, не варто навіть порівнювати із драматичними подіями, пов’язаними із розстрілом богданівців. 19 червня солдати “Воронезької дружини” організували мітинг, куди запросили і вояків українського полку. На мітингу було висловлене побажання більшої частини “дружини” служити в українському війську, постановили забути прикрий інцидент, щоб надалі “разом працювати для добра рідної України і всієї Росії”⁴⁶.

Р. Бжеському настільки сильно запам’ятався один епізод, спричинений діями В. Павленка у червні 1917 р., що у стислому вигляді він знайшов своє відображення у “Нарисах з історії українських визвольних змагань”⁴⁷, а значно розлогіше – у “Згадках”. Варто відзначити, що чимало місця мемуарист відвів саме змалюванню ситуації, що склалася на II селянському з’їзді Чернігівщини, який розпочав свою роботу 10 червня⁴⁸. На ньому Бжеський теж виступав із самостійницькою заявою і знову невдало: більшість делегатів його не підтримала⁴⁹. Несподівано роботу з’їзду перервав сотник Павленко, який повідомив, що у Києві на Софійській площі “урочисто проголошено самостійність” (саме так зрозумів телеграму із Києва уже згадуваний телеграфіст Літошко). “... у відчинені двері залі ввійшов відділ вояків з голими шаблями і урочисто вніс український прапор, а сам Павленко, звертаючись

до здивованих “Українців” та приголомшених несподіванкою Росіян, оголосив, що він одержав телеграму про те, що у Києві дві години тому нарешті проголошено повну самостійність України. Він закликає всіх до оборони й організації своєї держави та, обіцяючи разом із військом до загибуні боронити незалежність рідного краю, закінчує свою промову гучним “Слава” рідній державі та її урядові”. Бжеський не був би самим собою, якби не довів цей сюжет до логічного завершення, тобто змалювання зради ненависних йому автономістів. Хоча зал і висловлював задоволення: слова Павленка “були покриті однодушним “слава” селян і вояків”, але “більше помірковані й досвідчені росіяне у порозумінню з Шрагом зажадали у Павленка телеграми і коли побачили, що то була не урядова телеграма, просили Шрага, щоб він заявив з’їзду про те, що се звістка ще не певна і закликав присутніх до обережності у своїх постановках”⁵⁰. Цікаво, що на сторінках місцевої газети епізод був висвітлений зовсім інакше: телеграма, отримана Павленком, нібито сповіщала, що у Києві проголошено автономію України (що загалом відповідало дійсності). І. Коновал повідомив про це зі словами “Христос воскрес! Объявлена автономия Украины! Хай живе вільна Україна!”, а з’їзд “бурхливо сприйняв цю звістку і голосно вітав відродження України”⁵¹. У будь-якому разі позиція президії з’їзду сприймається як цілком нормальний крок, але, з точки зору Бжеського, вона вимагала осуду. Завершуючи першу частину своїх спогадів, він наголосив: приклад “повстання українського ім. Гетьм[ана] Петра Дорошенка полку” демонструє той факт, що “українські політичні діячі, за невеликими виїмками, не лише не можуть уважатися ініціаторами у справі творення української армії, а навпаки під натиском українських низів дуже неохоче мирилися з фактом існування українського полку і цілком були нездатні взяти провід у свої руки завдяки своєму опортунізму, москофільству та нерішучості”⁵². Такий підхід незаперечно доводить, що на момент написання спогадів (а це було років 7 по тому) Р. Бжеський став за своїм світоглядом переконаним націоналістом, якому соромно було навіть згадувати про свою участь у роботі “Просвіти” чи мирних зібраннях українців. Єдино гідним засобом боротьби він уважав збройний чин. У цьому молодого чернігівця, якщо вірити його спогадам, бо більше достовірних даних ми не маємо, переконувала і участь у обороні Києва від муравйовських військ, і партизанський рух, знову ж таки виразно антибільшовицького спрямування.

У 1918 р. він жив і працював у Києві, хоча й не поривав зв’язків із рідним містом. Так, збереглося газетне повідомлення, що наприкінці серпня 1918 р. юнак виступав на організованому “Просвітою” вечорі, присвяченому пам’яті гетьмана І. Мазепи. Добродій Бжеський “підкреслив гарячу любов Мазепи до України та бажання її щастя”, прагнення “визволитись з залізних пазурів Москви”, закликав українське громадянство подбати про перенесення праху гетьмана до України, та висловив жаль, що в українській літературі Мазепі “не присвячено жадного творіння тоді, як його давно вже оспівано в закордонній літературі та московській”⁵³.

На щастя, Р. Бжеському не судилося загинути у чекістських катівнях у роки визвольних змагань. На початку 1920 р. він перейшов радянсько-польський кордон і поселився у Кременці – тоді повітовому центрі Волинського воєводства. Від цього часу життєвий шлях нашого героя, завдяки зусиллям кременецького краєзнавця Г. Чернихівського, обростає плоттю і кров’ю, набуває зв’язного характеру. Р. Бжеський затримався у цьому волинському місті надовго – майже на чверть століття. Тут він двічі одружувався: перша дружина – співачка Маргарита Боно, залишилася на все життя щирим другом. На честь її старша донька Бжеських отримала своє ім’я. Друга дружина Р. Бжеського – Надія, уроджена Науменко, теж стала не просто вірною дружиною, а другом і однодумцем свого невгамовного чоловіка⁵⁴.

Звичайно, що із сподіваннями на швидку перемогу у збройній боротьбі у міжвоєнну добу було покінчено. Але Бжеський швидко знайшов нове поле діяльності. У Кременці він працював директором книгарні місцевого товариства

“Просвіта”, яка вважалася однією з найбільших на Волині⁵⁵, й одночасно створив із учнів української гімназії підпільний гурток, який згодом переріс у молодіжну організацію “Юнак”. Доречно підкреслити, що Бжеський, ймовірно, не мав вищої освіти, і всі свої неабиякі знання здобував самотужки – шляхом самосвіти. Для кременецької молоді він читав лекції із українознавства, яке включало географію, історію, етнографію, антропологію. Лектор уважав, що ця діяльність є головною. У пізнішому листі до одного із своїх слухачів він писав: “Щодо “курсів”, то я для того осів на Волині, щоб провадити цю працю. Спочатку я особисто довго вишколював Голувка, Гаврилюка, Сойка і Трачука, потім – Штуля, Жураківського і Тимофіїва. Після того вони взяли на себе вишкіл окремих гуртків, які були створені і які не повинні були знати про існування подібних інших гуртків. Підготована ними молодь проходила потім у мене лише “Націоналізм” Донцова і ще де-що”⁵⁶. Очевидно, що згадка про працю Д. Донцова не випадкова. Як слушно відзначила Г. Сварник, Бжеський – публіцист, літературознавець, історик – формувався під потужним впливом Д. Донцова, виступав популяризатором ідеологічних конструкцій останнього⁵⁷. Упродовж 20-30-х рр. він знайшов своє справжнє покликання – українська журналістика. Схоже, що з усіх жанрів його найбільше приваблювала публіцистика.

У 1932 р. польська поліція викрила мережу підпільних гуртків, почалися арешти учнів, у 1934 р. було заарештовано і їхнього наставника⁵⁸. Р. Бжеський, якого П. Мірчук йменував “професором”, перебував в ув’язненні з липня 1934 по березень 1935 р. Історик писав, що “створення в Польщі концентраційного табору для політичних противників, а зокрема для поліційного тероризування української молоді, принесло для Польщі погану славу в opinіo культурного світу, бо поставило її поруч із терористично-поліційною большевицькою Москвою та гітлерівською Німеччиною”⁵⁹. Очевидно, мав місце і ще один арешт, бо Г. Чернихівський згадує про те, що з Берези Каргузької Р. Бжеський повернувся додому тільки з початком Другої світової війни – у вересні 1939 р.⁶⁰

Тоді ж подружжя Бжеських перебралося до Кракова. Г. Чернихівський наводить цікавий факт із життя родини: дружина Р. Бжеського, щоб хоч щось врятувати із багатой бібліотеки, декілька разів переходила кордон, переносючи у наплічнику книги чоловіка⁶¹. У 1941 р. сім’я повертається до свого будинку, а її глава дістає можливість віддатися улюбленій справі. З вересня 1941 р. він працює заступником редактора газети “Волинь”, котру редагував У. Самчук⁶². Головний редактор включив ім’я Бжеського (Дажбожича) до списку трьох чільних авторів часопису⁶³. У 1943 р. Бжеські виїжджають до Праги, де главу родини заарештувало вже гестапо⁶⁴. Вони мешкали у таборах для переміщених осіб у Німеччині, у 1950 р. їхній шлях, як і багатьох інших представників третьої хвилі українських політичних емігрантів, проліг до США. За 32 роки, прожитих дуже скромно на американській землі, Р. Бжеський “видрукував ще понад 30 книг з різних галузей знань: історії, літературознавства, філософії, політології”⁶⁵.

Помер Р. Бжеський 4 квітня 1982 р., поховали його на українському цвинтарі у Бавдн-Бруку, штат Нью-Джерсі⁶⁶. Його вдова підготувала до друку бібліографічний покажчик праць покійного чоловіка⁶⁷, який і сьогодні залишається єдиним джерелом інформації про творчу спадщину діяча. У покажчику зафіксовано 128 назв праць Бжеського та 15 псевдонімів і криптонімів, якими він підписувався⁶⁸. Причини великої кількості останніх точно не встановлено: проте, очевидно, що у них відобразились і життєвий досвід автора, і його мандри. Любов до Чернігівщини відбивають псевдоніми: “Роман Десняченко”, “Роман Задеснянський”, а псевдонім, під яким опубліковано “Історію визвольних змагань” – “Р. Млиновецький”, як повідомив Г. Чернихівський у листі до автора цих рядків, було запозичено від назви розташованого неподалік Кременця великого села Млинівці над річкою Іквою. У селі на самому початку 20-х поселився Р. Бжеський із першою дружиною⁶⁹. Що ж до літературно-наукової спадщини, то, очевидно, дані, зібрані у покажчику, становлять лише частку того, що насправді написав цей діяч. Скажімо, в одній із бібліотек Чернігова зберігається єдиний номер журналу,

що виходив у Чикаго майже півсотні років тому, і в ньому є стаття Р. Бжеського, підписана відомим псевдонімом – Р. Паклен⁷⁰. У покажчику вона, як і переважна більшість статей, розпорошених по численних періодичних виданнях, не представлена.

Свого часу особою непересічного публіциста і талановитого історика зацікавився Р. Дашкевич. Маститий учений мав змогу спілкуватися із істориками діаспори і спробував з'ясувати, чому прізвище Божецького не увійшло до Енциклопедії Українознавства, опинилося мовби на маргінесі україністичних студій у діаспорі. Відповідь була проста: “його не дуже любили, він критикував усіх...”. Дослідник навів декілька прикладів “нелюбові” до Бжеського⁷¹. Ми можемо розширити цей список за рахунок спогадів Ю. Шевельова, який писав, що Бжеський “доводив, що я – виплодок пекла, і то радянського пекла”⁷². Зрозуміло, що мемуарист відповідав такою ж мірою. Проте й У. Самчук, який був однодумцем, щирим другом і навіть кумом Бжеського, теж згадав про цю особливість його характеру, яскравими барвами змалювавши конфлікт між автором поеми “Вояк” Р. Бжеським та директором видавництва І. Тиктором. Останній обурювався, що у поемі штаб УГА звинувачено у тому, що він вчинив “зраду підлу та слизьку”⁷³. В іншій книзі письменник дав своє бачення аж надто складної вдачі свого товариша: “Винятково варта пам’яті і разом винятково загублена у зливі псевдонімів постать – контроверсійна, інколи загадкова, інколи гротескова, невтомно віддана справі, інквізиторська натура, яка все своє життя, без відклику й застереження, була віддана в жертву службі українській справі, яку вона дуже по-своєму і дуже контрапунктально сприймала і розуміла. [...] Насправді ж це був каторжник свого власного демона, який гнав його немилосердно через життя на подобу Томи Торквемади, змушував бачити життя, якого ніколи не було, якого нема і якого ніколи не буде. Це комплекс ілюзій... Жорстокого, болючого обману”⁷⁴. Безумовно, що це безжально правдиве і в той же час сповнене співчуття й розуміння визначення повністю корелює із оцінкою, даною Я. Дашкевичем найпопулярнішій у сучасній Україні праці Бжеського “Нариси з історії українських визвольних змагань 1917 – 1918”: “Книжку я прочитав одним подихом. Певне, вражала мене незвичність підходів, агресивність автора, його безкомпромісність – ну, і неакадемічність та звинувачувальний тон”⁷⁵. Уже неодноразово згадуваний дослідник життя та науково-публіцистичної спадщини Бжеського Г. Чернихівський теж визнав “безкомпромісність” цієї особистості⁷⁶. То що ж писав публіцист і “неакадемічний” науковець, що заслужив таку славу? Не маючи змоги проаналізувати увесь його доробок (з огляду на різноманітність зацікавлень та ерудицію Бжеського – це заняття для багатьох фахівців-гуманітаріїв), зупинимося на заключних фразах однієї з його літературознавчих розвідок.

Аналізуючи драму Лесі Українки “Одержима”, Р. Бжеський приходять до висновку: що у творі можна знайти підтвердження його думки про культивування “ненависти” до “народу-гнобителя”: “Мусимо пам’ятати, що Євангеліє вчить нас прощати своїм особистим ворогам, любити своїх особистих ворогів, але не вчить нас прощати ворогам Божим, прощати дияволів та його слугам. Чи, наприклад, маємо право прощати тим, що виморили кілька мільйонів українців голодом? Ті, що загинули, могли б простити свою жахливу смерть своєму особистому ворогу, але навіть вони не могли б простити всім ворогам свого народу, бо не лише вони впали його жертвою. Ми ж не можемо прощати за них і не маємо морального права проповідувати любов до народу, що протягом віків є ворогом-гнобителем нашого народу. Леся Українка розуміла це все, розуміла додатне значення ненависти і тому писала, що “може б, не було життя таке нещасне, коли б вогонь ненависти не гас!” Свідомість цього зродила “Одержиму”⁷⁷. Не зайве наголосити, що ці рядки писалися, коли західна українська діаспора вшановувала пам’ять жертв Голодомору у 30-у річницю трагедії. І ще одне спостереження. Звичайно, міркування Бжеського аж ніяк не вкладаються у радянську та й пострадянську парадигму про “віковічну дружбу”, “спільні корені й єдине історичне минуле” тощо. Але чи

застаріли, остаточно втратили академічну цінність й актуальність погляди діяча, який помер понад чверть століття тому назад? Навіть поверховий аналіз змісту перевиданої у минулому році праці “Біла книга: Національна і соціальна політика советів на службі московського імперіалізму (На основі автентичних урядових советських даних)”, написаної, до речі, у 1943 р. і доповненої 1948 р., засвідчує злободенність його спостережень і міркувань щодо природи більшовизму й російського імперіалізму, у які б шати вони не рядилися. Більше того, зіставлення його висновків із дискурсом сучасних науковців⁷⁸, кожний з яких, а це вчені із Канади, Італії, США, навряд чи й чув прізвище Бжеського, дають підстави для твердження, що він десятиліття тому формулював питання, відповідь на які з’ясовують тільки сьогодні. Так, наприклад, Е. Томпсон зазначає: “...десятки мільйонів білих не-росіян, які були об’єктом збройного завоювання росіянами, зазнавали такого самого, як і народи Азії та Африки, примусу та гноблення, що характеризує класичний колоніалізм. Часто вони були змушені покидати свою батьківську землю з волі колонізаторів. Керівні посади у межах Російської імперії і, пізніше, у межах радянської сфери, були для них недоступними, якщо вони тільки не відмовлялися представляти інтереси власних народів і не починали представляти інтереси Москви”⁷⁹. А Р. Бжеський наголошував свого часу: “...в багатьох національних республіках *чужинець*, який запізнається з *урядовцями та керівниками установ так званого самоврядування*, як би вони не звали себе (фінами, українцями, азербайджанцями чи білорусами), в дійсності матиме справу з людьми, котрі вважають себе в душі членами *московської* нації. Людей же, котрі почувають себе частиною того чи іншого народу, що в *більшості* на тій чи іншій *національній* території, він мусить *шукати* серед мас, серед людей, котрі не займають жодних керуючих становищ” [підкреслено Р. Бжеським. – **Т.Д.**]⁸⁰. Нагадаємо, що між цими двома цитатами відстань у понад півсотні років... Витоки майже повної ідентичності думок треба шукати у імперській політиці Радянської Росії, яка щойно тепер стає об’єктом ретельного дослідження. Серед пріоритетів сьогоденішньої гуманітаристики звільнення від наслідків колоніальної залежності посідає перше місце поміж інших проблем.

Отже, актуальність праць нашого земляка підтверджується і нашою повсякденністю, і світовою наукою. Тому слова, котрими закінчив свою розвідку Я. Дашкевич, не втратили свого значення й нині: “Спадщина Р. Бжеського як історика заслуговує на велику увагу, бо несподівано виявляється, що цей, трохи дивакуватий, дуже неспокійний і фанатичний ерудит (а що він справді був дуже ерудованою людиною, не підлягає сумніву) мав рацію у багатьох, багатьох випадках”⁸¹. Ми злегка торкнулися тільки одного аспекту проблем, якими жив цей непересічний інтелектуал. Безумовно, у контексті подальшого дослідження життєвого шляху та доробку Р. Бжеського першочергового значення набувають виявлення та оприлюднення джерел, складання по можливості повного бібліографічного покажчика, академічне перевидання принаймні найважливіших праць нашого земляка – Характерника.

1. Мірчук П. Трагічна перемога. – Торонто, 1954. – С. 8.

2. Кедровський В. Обриси минулого: Деякі останні діячі-українофіли напередодні революції 1917 року. – Нью-Йорк; Джерсі-Сіті, 1966. – С. 6.

3. Дашкевич Я. Роман Бжеський: життя й історико-публіцистична діяльність // Українські проблеми. – 1998. – № 1. – С. 122 – 127; Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С. 500 – 506; Сварник Г. Загадковий “вістниківець” Роман Бжеський: листи до Дмитра Донцова // Українські проблеми. – 1997. – № 2. – С. 144 – 150; Фарина І. Пам’ятає Кременець Романа Бжеського // Свобода: Газета Тернопільської обл. ради нар. депутатів і обл. держ. адміністрації. – 1994. – 13 грудня; Чернихівський Г. До отчої землі: 100-річчя від дня народження Романа Бжеського // Русалка Дністрова. – 1994. – Ч. 13 (жовтень). – С. 1 – 2; Його ж. До рідної землі: життєвим шляхом Романа Бжеського // Сіач: Щотижнева газета волинського Тернопілля. – 1993. – Ч. 16 (червень – липень). – С. 2; Його ж. Життєвий і творчий шлях Романа Бжеського // Самостійна Україна. – 1996. – Ч. 1. – С. 36 – 42; Ч. 2. – С. 30 – 34; Його ж. Маловідомий Роман Бжеський // Чернихівський Г. Портрети пером: Статті, есе, рецензії. – Кременець; Тернопіль, 2001. – С. 136 – 147; Його ж. Повернення // Свобода. –

1995. – 15 вересня; Його ж. Роман Бжеський – учений, політик, громадянин // Черніхівський Г. Портрети пером: Статті, публікації, спогади, рецензії. – Кременець; Тернопіль, 2008. – Кн. 3. – С. 32 – 43; Його ж. Роман Бжеський, якого ми не знаємо // Тернопіль вечірній. – 1994. – 19 жовтня, 29 жовтня.
4. Цит. за: Черніхівський Г. Портрети пером: Статті, публікації, спогади, рецензії. – Кременець; Тернопіль, 2008. – Кн. 3. – С. 308 – 309.
5. Див.: Черніхівський Г. Роман Бжеський, якого ми мало знаємо // Сіверщина. – 1997. – 25 жовтня. – С. 5.
6. Старша донька Бжеського – Маргарита – одружилася з бразилійцем – лікарем-нейрохірургом Андраде. Тепер вдова, мати чотирьох дітей, мешкає у м. Сальвадор (Бразилія). Молодша донька – Лариса – вийшла заміж за Олега Боднара (родом із Чортківщини). Подружжя має двох синів, мешкає у Вінніпегу (Канада). Доньки Бжеських у 1993 р. привезли на отчу землю прах своєї матері, передали Кременецькому краєзнавчому музею деякі сімейні реліквії і книги батька // Див. Черніхівський Г. До отчої землі // Русалка Дністрова. – 1994. – Ч. 13. – С. 1.
7. Черніхівський Г. Роман Бжеський – учений, політик, громадянин... – С. 42.
8. Висловлюємо щире подяку Г. Черніхівському за люб'язно надану можливість скористатись цим виданням.
9. Бжеський Р. Біла книга: Національна і соціальна політика совєтів на службі московського імперіалізму (На основі автентичних урядових совєтських даних). – К., 2008. – С. 210 – 211.
10. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917 – 1918. – Вид. 2-е. – Львів, 1994. – 571 с.
11. Характерник (Бжеський Р.). Згадки з минулого // Літературно-Науковий Вістник. – 1924. – Т. 84. – С. 285 – 298; 1925. – Т. 86. – С. 134 – 142; 1925. – Т. 88. – С. 127 – 131; 1925. – Т. 88. – С. 219 – 229; 1926. – Т. 89. – С. 207 – 215; 1927. – Т. 91. – С. 503 – 510.
12. Черниговская земская газета (дал. – ЧЗГ). – 1917, 1918.
13. Бойко В. Демченко Т., Оніщенко О. 1917 рік на Чернігівщині: Історико-краєзнавчий нарис. – Чернігів, 2003. – 128 с.
14. Дашкевич Я. Назв. праця. – С. 124.
15. Див.: Ясінський Б. Літературно-Науковий Вістник: Показчик змісту: Том 1 – 109 (1898 – 1932). К; Нью-Йорк, 2000. – С. 32.
16. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 992. – Арк. 206 зв, 207.
17. Календарь Черниговской губернии на 1893 год. – Чернигов, 1892. – С. 242.
18. Календарь... на 1902 год. – Чернигов, 1901. – С. 15.
19. Календарь... на 1914 год. – Чернигов, 1913. – С. 82.
20. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1301. – Арк. 164 зв, 165.
21. Там само. – Ф. 1786. – Оп. 1. – Спр. 176. – Арк. 6 – 12.
22. Бжеський Р. Бібліографія друкованих праць / Уклала Н. Бжеська. – Торонто, 1988. – С. 1.
23. Характерник. Згадки з минулого // ЛНВ. – 1925. – Т. 88. – С. 225.
24. Черніхівський Г. Маловідомий Роман Бжеський... – С. 137.
25. Характерник. Згадки з минулого // ЛНВ. – 1924. – Т. 84. – С. 285.
26. Там само. – С. 287.
27. Самойленко Г. В. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці XIX – початку XX ст. – Ніжин, 1999. – С. 57.
28. Характерник. Згадки з минулого // ЛНВ. – 1924. – Т. 84. – С. 285 – 286.
29. Там само. – С. 286.
30. Цит. за: Кот С. Валентин Отамановський // Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій / Упоряд. Я. Гаврилук. – К., 2008. – С. 664.
31. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 р.: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівн.) та ін. – К., 2003. – С. 62 – 64; ЧЗГ. – 1917. – 24 марта. – С. 5 – 6.
32. Известия Черниговских Губернских Исполнительного и Продовольственного Комитетов. – 1917. – 16 июня. – С. 1.
33. Український національно-визвольний рух. – С. 244; ЧЗГ. – 1917. – 28 апреля. – С. 4 – 5.
34. ЧЗГ. – 1917. – 20 июня (№ 46). – С. 8.
35. Перший Український з'їзд у Чернігові (8 червня 1917 року). – Чернігів, 1917. – С. 16 – 17.
36. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань... – С. 119 – 120.
37. Там само. – С. 121.
38. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 977. – Арк. 179 зв.
39. Греченко Г. Респресовані освітяни Чернігівщини. – Чернігів, 2003. – С. 116.
40. Там само. – С. 117, 120.
41. У кн.: "Гинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921). – К., 2007. – 536 с." не представлені.
42. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань... – С. 122.
43. Там само.

44. Там само. – С. 122 – 123.
45. Перший Український з'їзд... – С. 39.
46. ЧЗГ. – 1917. – 23 юнія. – С. 4.
47. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань... – С. 286 – 287.
48. Характерник (Бжеський Р.). Згадки з минулого... – 1924. – Т. 84. – С. 296 – 298.
49. Там само. – С. 297.
50. Там само. – С. 297 – 298.
51. ЧЗГ. – 1917. – 27 юнія. – С. 7.
52. Характерник (Бжеський Р.). Згадки з минулого... – С. 298.
53. ЧЗГ. – 1918. – 7 (20) сентября. – С. 7 – 8.
54. Черніхівський Г. Маловідомий Роман Бжеський... – С. 140.
55. Черніхівський Г. Кременеччина: від давнини до сучасності. – Кременець, 1999. – С. 125.
56. Цит. за: Р. Бжеський: Бібліографія друкованих праць / Уклала Н. Бжеська. – Торонто, 1988. – С. 3.
57. Сварник Г. Назв. праця. – С. 145.
58. Черніхівський Г. Маловідомий Роман Бжеський... – С. 137 – 138.
59. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів / За ред. С. Ленківського. – Т. 1: 1920 – 1939. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. – С. 431. – [Перевидано у Львові, 2003].
60. Черніхівський Г. Роман Бжеський – учений, політик, громадянин... – С. 34.
61. Там само. – С. 35.
62. Там само. – С. 35; Документ доби: публіцистика Уласа Самчука 1941 – 1943 років / Упоряд. А. Жив'юк. – Рівне, 2008. – С. 423.
63. Документ доби... – С. 353.
64. Черніхівський Г. Життєвий і творчий шлях Романа Бжеського... Ч. 2. – С. 30.
65. Черніхівський Г. Роман Бжеський – учений, політик, громадянин... – С. 36.
66. Там само.
67. Роман Бжеський. Бібліографія друкованих праць / Уклала Н. Бжеська. – Торонто, 1988. – 46 с.
68. Там само. – С. 7 – 17, 6.
69. Из особистого архіву автора. Лист Г. Черніхівського від 12 березня 2009 р.
70. Паклен Р. (Бжеський). Про два роди любови (“Одержима” Лесі Українки) // Овид (Чикаго, США) – 1963. – № 3 (липень – вересень). – С. 14 – 19.
71. Дашкевич Я. Назв. праця. – С. 122 – 123.
72. Шевельов Ю. (Шерех Ю.). Я – мене – мені... (і довкруги): Спогади. – Харків; Нью-Йорк, 2001. – Т. 2: В Європі. – С. 235.
73. Самчук У. На коні вороному // Дзвін. – 1994. – № 7. – С. 42.
74. Самчук У. На білому коні. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1965. – С. 38.
75. Дашкевич Я. Назв. праця. – С. 122.
76. Черніхівський Г. Роман Бжеський – учений, політик, громадянин... – С. 42.
77. Паклен Р. (Бжеський). Про два роди любови... – С. 19.
78. Див.: Єкельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Пер. з англ. – К., 2008. – 304 с.; Пахльовська О. Ave, Еуропа!: Статті, доповіді, публіцистика (1989 – 2008) – К., 2008. – 656 с.; іл.; Томпсон Е. М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / Пер. з англ. – Вид. друге. – К., 2008. – 368 с.
79. Томпсон Е. М. Назв. праця. – С. 79.
80. Бжеський Р. Біла книга: Національна і соціальна політика советів... – С. 70.
81. Дашкевич Я. Назв. праця. – С. 127.

В статъе на основе историко-биографической литературы, некоторых документов и источников личного происхождения освещается жизненный путь (преимущественно черниговского времени), анализируются историко-публицистические произведения малоизвестного деятеля национально-освободительного движения, уроженца Черниговщины Р. Бжеского (1897 – 1982).

In the article basing on historical and biographical literature of some documents and personal origin sources we can find the highlighter life (mostly Chernihiv period), the analysis of historical and journalistic input of a little-known participant of a national liberation movement, native of Chernihiv region – R. Bzheshko (1897 – 1982).

Олександр Рахно

ОСТАННІЙ ГОЛОВА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ УПРАВИ О.О.СВЕЧИН

Стаття присвячена аналізу життєвого шляху та громадсько-політичної діяльності голови Чернігівської губерньської земської управи у 1901–1906 та 1917 – 1918 рр. О.Свечина. Визначено основи віхи життєвого шляху, схарактеризовано його роботу у губерньському земстві та громадсько-політичну діяльність на початку ХХ ст.

Олексій Олександрович Свечин (1865-1929) – відомий громадсько-політичний діяч Чернігівщини. Втім, його життєвий шлях, багатогранна діяльність в органах місцевого самоврядування та громадських організаціях регіону досі не стали предметом спеціального дослідження. У сучасній українській історіографії та довідковій літературі інформація про О.О.Свечина практично відсутня. Отож наша стаття має на меті певною мірою заповнити цю прогалину.

О.О.Свечин народився в Тифлісі (тепер – Тбілісі) 6 липня 1865 р. в аристократичній родині. Його батько – Олександр Олексійович Свечин (1823 – 1896) походив з тверського дворянства. Закінчивши школу гвардійських підпрапорщиків та кавалерійських юнкерів, він зробив успішну військову кар'єру, дослужившись до чина генерал-ад'ютанта та генерала від інфантерії, а у 1880 р. був призначений генерал-ад'ютантом імператора Олександра III. Наприкінці 1860-х рр. О.О.Свечин успадкував від свого брата Петра маєток у с. Тупичеві Городнянського повіту Чернігівської губернії.

Мати Олексія – княгиня Любов Сергіївна (1839-1910) походила зі старовинного роду князів Голіциних¹. Її батько – князь С.П.Голіцин (1815-1888) у 1861-1870 рр. був чернігівським губернатором і залишив по собі добру пам'ять. З іменем С.П.Голіцина пов'язані запровадження в життя селянської, судової та земської реформ, а також відкриття в Чернігові жіночої гімназії. У родині, окрім сина Олексія, були ще доньки Любов (1866 – близько 1937) та Віра ((1868 –?)².

О.О.Свечин здобув вищу освіту на юридичному факультеті Харківського університету. Продовжуючи родинні традиції, 30 вересня 1887 р. він вступив на військову службу рядовим на правах „вольноопределяющегося” 1-го розряду в лейб-гвардійський гусарський „Его Величества” полк. Протягом року він був підвищений в унтер-офіцерське звання та в естандарт-юнкери. Після складання екзамену на офіцера гвардії 2 жовтня 1888 р. при 2-ому Військовому Костянтинівському училищі він був підвищений у корнеті³.

Протягом наступних років виконував обов'язки командира полкової „охотничьей” команди, командував ескадроном „Его Величества”, був діловодом полкового суду й виконував різні інші доручення. Військова кар'єра О.О.Свечина просувалася успішно. 30 серпня 1892 р. він був підвищений у чин поручика і незабаром призначений командиром розвідників ескадрону „Его Величества”. Пізніше О.О.Свечин виконував обов'язки полкового ад'ютанта та командував ескадроном „Его Величества”. 30 серпня 1893 р. він був підвищений у чин штабс-ротмістра⁴.

© Рахно Олександр Якович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка.

Незабаром після смерті імператора Олександра III, 2 грудня 1894 р. він був призначений ординарцем до свого батька – генерал-ад'ютанта О.О.Свечина, відрядженого по „Высочайшему повелению” для повідомлення керівників іноземних держав про вступ імператора Миколи Олександровича на престол.

Повернувшись у полк 29 грудня 1894 р., він продовжував виконувати обов'язки полкового ад'ютанта до 21 травня 1895 р., а 25 травня того ж таки року був призначений ад'ютантом „генерал-инспектора кавалерии” великого князя Миколи Миколайовича. На цій посаді 4 грудня 1897 р. він одержав звання ротмістра. 31 січня 1900 р. О.О.Свечин з власної ініціативи вийшов у відставку в чині полковника⁵.

За роки військової служби він був нагороджений російськими орденами: св. Станіслава 3 ступеня (6 грудня 1894 р.), 2 ступеня (27 червня 1899 р.), св. Анни 3 ступеня (14 травня 1896 р.), а також пруським орденом Корони 3 ступеня (грудень 1894 р.), віртемберським орденом Почесного Хреста (грудень 1894 р.), бухарським орденом Золотої Зірки 3 ступеня (січень 1899 р.)⁶.

Вийшовши у відставку, О.О.Свечин зайнявся власним господарством. Він володів родовим маєтком у 6215 десятин землі у с. Тупичеві Городнянського повіту Чернігівської губернії та майоратним у Сувалкській губернії (тепер – Польща). О.О.Свечин був одружений з артисткою Євдокією Іванівною Степановою. Дітей, за даними 1905 р., не мав⁷.

На Чернігівщині розпочинається громадська діяльність О.О.Свечина. Віддаючи належне його діловим і людським якостям, 25 червня 1901 р. землевласники повіту обрали О.О.Свечина гласним Городнянського повітового земського зібрання, а 6 жовтня того ж таки року – губернським гласним.

Протягом тривалого часу перебування губернським гласним (аж до 1918 р. включно) він входив до складу різних комісій: ревізійної, страхової, проектної, юридичної, шляхів сполучення. 11 грудня 1911 р. був обраний уповноваженим губернського земства по переселенню. О.О.Свечин зробив багато корисного для покращення соціально-економічного і культурного рівня населення Городнянського повіту зокрема і Чернігівської губернії в цілому.

20 жовтня 1901 р. Городнянська повітова земська управа порушила клопотання перед чернігівським губернатором про затвердження на посаді попечителя Городнянської та Ріпкинської земських лікарень обраного одноголосно повітовим земським зібранням „гвардии полковника в отставке А.А.Свечина”. Канцелярія Чернігівського губернського правління на той час не мала відомостей, „компрометирующих моральные качества и политическую благонадежность полковника Свечина”, відтак 14 лютого 1902 р. він був затверджений на цій посаді⁸.

На губернському земському зібранні під час виборів голови Чернігівської губернської земської управи 4 грудня 1901 р. кандидатура О.О.Свечина набрала переважну більшість голосів (38 проти 23). Він тричі відмовлявся від посади, посилаючись на те, що не має необхідних знань і досвіду, але за наполяганням земського зібрання таки погодився очолити губернську управу⁹. Того ж таки дня він був також обраний членом Чернігівської губернської училищної ради. 15 лютого 1902 р. наказом міністра внутрішніх справ О.О.Свечин був затверджений керівником губернського земства, а указом Сенату 24 червня того ж таки року ще й почесним мировим суддею по Городнянському повіту¹⁰. Його активна діяльність привернула увагу уряду, й О.О.Свечин 6 грудня 1903 р. вдруге був нагороджений орденом св. Анни 3 ступеня.

Його сучасник юрист і громадський діяч М.М.Могилянський згадував про те враження, яке справляв О.О.Свечин на оточуючих: „Однако, не в уме, может быть, и не выше среднего, но живом, деятельном и всегда беспокойном и ищущем, заключалось обаяние, всегда излучаемое Алексеем Александровичем. Оно исходило от его благородного характера, милой доброжелательной общительности, от непередаваемой прелести тембра всего его морально-психического образа”. Він також наголошував, що „не умея выговорить ни одного украинского слова, Алексей

Александрович, однако, был пламенным украинским патриотом и убежденным автономистом-федералистом”¹¹.

О.О.Свечин неодноразово брав участь у земських з'їздах, а тому перебував під таємним наглядом поліції. За участь у Московському з'їзді з питання про сільськогосподарські комітети одержав „высочайший выговор”. 6-9 листопада 1904 р. він був учасником приватної наради земських діячів у Петербурзі, на якій розглядалися питання спільних дій у боротьбі за демократизацію країни¹².

Найбільша заслуга О.О.Свечина полягала у тому, що під керівництвом його та губернського предводителя дворянства О.О.Муханова чернігівські земці поновили боротьбу за розширення прав органів місцевого самоврядування і знову порушили перед владою питання про необхідність розпочати реформи і запровадити конституцію. Зокрема, 53 з 94 членів Чернігівського губернського земського зібрання на черговій 40-ій сесії (26 листопада – 14 грудня 1904 р.) підготували на ім'я імператора адрес про необхідність суттєвих змін у чинному законодавстві. 5 грудня О.О.Муханов поставив це питання на розгляд зібрання, яке ухвалило таку постанову: „Просить г. председателя собрания представить по телеграфу на имя Государя Императора адрес в редакции, предложенной названными выше 53 членами собрания”¹³. У цьому клопотанні чернігівські земці звертали увагу імператора Миколи II на те, що бюрократична система управління Росією роз'єднала владу й народ і довела країну до тяжкого становища. Особа не захищена від сваволі адміністрації, не має демократичних свобод. До того ж значна частина імперії перебуває у стані посиленої охорони, що уможлиблює протиправні дії влади, натомість діяльність судів обмежена. Таке становище викликає загальне невдоволення. На цій підставі Чернігівське губернське земське зібрання вважало, що вихід із ситуації полягає у постійному спілкуванні „Верховной Власти с народом”. Для цього зібрання пропонувало імператору „призвать свободно избранных представителей земства и повелеть им независимо и самостоятельно начертать проект реформ, отвечающих столь близко им известным основным нуждам русского населения”. Виконуючи рішення зібрання, голова губернського земського зібрання О.О.Муханов передав по телеграфу означене клопотання. Але воно було визнано вищим керівництвом імперії „неуместным”, оскільки „заниматься вопросами государственного управления не дело земских собраний, круг деятельности и прав которых ясно очерчен законом”¹⁴.

У зв'язку з такою відповіддю 10 грудня 30 гласних склали свої повноваження і залишили засідання. 10 голів повітових земських управ „выразили сожаление, что они не могут присоединиться к отказавшимся гласным, так как участвуют в собрании по должности”. Присутні повітові предводителі дворянства заявили, що вони вважають себе зобов'язаними залишатися у зібранні „по должности”. Голова губернської управи О.О.Свечин та члени управи (окрім П.М.Солонини) заявили про відмову від звання губернського гласного, але залишились на своїх посадах до заміни іншим складом управи.

Отже, переважна більшість губернських гласних склали свої повноваження на знак протесту, і губернатор за відсутністю кворуму змушений був 14 грудня 1904 р. закрити зібрання¹⁵. Заява 53 гласних про подання адреса і сам його текст не були вміщені у додатках до журналів засідань губернського земського зібрання „по независимым от управы причинам”¹⁶. 27 грудня О.О.Муханов пішов у відставку. Це ж саме зробив і голова Чернігівської губернської земської управи О.О.Свечин¹⁷.

Однак, незважаючи на цей виступ, 8-10 березня 1905 р. Городнянське повітове земське зібрання знову обрало О.О.Свечина разом з іншими підписантами адреса губернськими гласними¹⁸. 22 травня 1905 р. надзвичайним губернським земським зібранням О.О.Свечин знову був обраний головою Чернігівської губернської земської управи, а 4 серпня того ж таки року був затверджений на посаді¹⁹. Напевно, колишні заслуги гвардійського полковника і зв'язки у вищих ешелонах влади відіграли свою роль, й імператор дозволив міністру внутрішніх справ затвердити О.О.Свечина на посаді.

На тому ж таки зібранні було розглянуто доповідь земської управи „О видах и предложениях об усовершенствовании государственного благоустройства и народного благосостояния”. Чернігівські земці пропонували владі оновити усі сторони життя та заспокоїти суспільство шляхом „введения народного представительства с предоставлением всем гражданам свободы совести, слова, печати, собраний, союзов и неприкосновенности личности и жилища”²⁰.

Окрім земської діяльності, О.О.Свечин значну активність проявляв і в інших самодіяльних організаціях Чернігівщини. Зокрема, у 1905 р. він був головою правління чернігівських громадської бібліотеки та музично-драматичного гуртка, очолював Добровільне пожежне товариство²¹. Був також членом правління „Общества взаимного вспомоществования учащим и учившим Черниговской губернии”. У 1903-1904 рр. він був заступником голови правління і завідував відкритим 1 вересня 1903 р. у Чернігові на кошти товариства чоловічим гуртожитком, в якому проживали діти з повітів губернії, котрі навчалися у міських гімназії та реальному училищі. За плідну діяльність по завідуванню та нагляду за чоловічим гуртожитком у 1903 р. зібрання оголосило йому подяку²².

Однак громадська й благодійницька діяльність О.О.Свечина мало цікавила місцеве селянство, яке марило землею та зазіхало на панське майно. Під час революційних подій 1905-1907 рр. селянські погроми не обійшли стороною і економію О.О.Свечина. Городнянський повітовий справник, доповідаючи чернігівському губернаторові про події в повіті, зокрема зазначав: „25 октября [1905 г.] в х. Ковалевском сгорела экономия, винокуренный и спирто-очистительный завод и разграблено все имущество землевладельца Алексея Александровича Свечина. Убытка причинено на 800 000 рублей. Постройки застрахованы в Черниговском земстве”²³. Генерал-ад’ютант Ф.В.Дубасов, який керував придушенням селянських виступів, у звіті про наслідки своєї „експедиции” по наведенню „порядка” в Чернігівській губернії, зокрема, доповідав, що „враждебной” агітації в Городнянському повіті „много содействовали председатель земской управы А.А.Свечин и другие”²⁴. Багато про що свідчить і той факт, що після розгрому економії та садиби в Тупичеві, О.О.Свечин розпродав за цінами значно нижчими ринкових кілька сот десятин землі малоземельним селянам. Він також звернувся з проханням до юриста М.М.Могилянського взяти на себе захист обвинувачених у цій справі селян, заплативши йому значний гонорар у сумі 500 рублів²⁵. Після цих подій родовий маєток О.О.Свечина у повіті зменшився більш ніж на 1400 десятин і становив у 1912 р. 4783,5 десятини²⁶.

Через неспроможність легальним шляхом через земські установи домогтися демократизації країни, О.О.Свечин став діяльним членом „Союза освобождения” та створеної незбаром партії Народної свободи (конституційно-демократичної), брав участь у всіх партійних конференціях і з’їздах. Він був одним з діяльних керівників Чернігівського комітету партії, обирався членом ЦК партії Народної свободи у 1905 і у травні 1917 р. (на восьмому з’їзді). У квітні 1907 р. О.О.Свечин був кооптований до складу ЦК, а з весни 1907 до кінця жовтня 1908 р. виконував обов’язки скарбника партії²⁷. „Большие [личные] средства тратил Алексей Александрович и на дела партийные, и на печать. Суммы, определяемые по раскладке на Чернигов и по „Союзу освобождения”, и по партии кадетов, если не на 99%, то в их девяти десятых выплачивал Свечин”²⁸, – згадував М.М.Могилянський.

На початку ХХ ст. О.О.Свечин також став членом масонської ложі „Полярная звезда”. Його прізвище поряд з іншими фігурує у двох списках, що збереглися: у першому, що нараховує 13 осіб (без дати), і другому, датованому 9 (22) травня 1908 р.²⁹

Під час виборів 14-15 квітня 1906 р. Чернігівським губернським виборчим зібранням О.О.Свечин був обраний депутатом І Державної думи від Партії народної свободи (конституційних демократів). Обранню, напевно, сприяло й те, що, будучи заможним землевласником, О.О.Свечин на передвиборчих зібраннях

виступав проти великого землеволодіння, за примусове відчуження землі у великих землевласників.

На запит Міністерства внутрішніх справ і голови Комітету міністрів надати відомості про осіб, обраних членами I Державної думи від Чернігівської губернії, губернське у земських і міських справах присутствіє у секретному листі від 16 квітня подало, зокрема, таку характеристику О.О.Свечина: „Председатель губернской земской управы. Отставной лейб-гусарский полковник. Университетское образование. Богатый человек. Принадлежит к той же партии [конституционно-демократической]. Слабохарактерный, довольно легко поддающийся влиянию других и находится всецело под влиянием своего двоюродного брата [А.А.] Муханова, который им и руководит. В Думе примкнет к той партии, где будет Муханов”³⁰.

У перші дні діяльності Думи О.О.Свечин разом з іншим представником Чернігівщини І.Л.Шрагом провів значну роботу по згуртуванню депутатів-українців в окрему думську фракцію і був одним з її керівників. Установчі збори Української думської громади відбулися 1 травня 1906 р. у приміщенні районного (Рождественського) бюро Конституційно-демократичної партії під головуванням І.Л.Шрага. Українська думська громада об'єднала 45 депутатів і ставила завдання боротьби за автономію України³¹.

У I Державній думі депутат О.О.Свечин був обраний членом аграрної та фінансової комісії і очолював останню. Він разом з М.М.Ковалевським був обраний членом російської депутації на міжпарламентський конгрес у Лондоні. Як відомо, царський уряд 9 липня 1906 р. розпустив I Державну думу. Близько 200 депутатів, здебільшого трудовиків і кадетів, зібралися у Виборзі й підписали відозву „Народу от народных представителей”. Депутати закликали народ до громадянської непокори: несплати податків та відмови від військової повинності. Хоч О.О.Свечин і не підписував Виборзьку відозву, оскільки на той час перебував у Лондоні, але надіслав свою згоду по телеграфу.

11 грудня 1906 р. на губернському зібранні під час висування кандидатур на посаду голови Чернігівської губернської земської управи О.О.Свечин набрав лише 22 голоси. У зв'язку з цим він подякував зібранню за підтримку його протягом майже п'яти років земської служби, які він вважав „лучшими годами своей жизни”, і заявив що від балотування він „безусловно отказывается”. Головою був обраний М.П.Савицький³².

У подальшому О.О.Свечин неодноразово обирався повітовим і губернським земським гласним від Городнянського повіту, брав участь у діяльності різних громадських організацій, займався благодійною діяльністю. Зокрема, у 1907 р. О.О.Свечин подарував Городнянському земству одну десятину землі у с. Кашпуровці й побудував там власним коштом будинок для земської початкової народної школи. Відкривши 1 вересня 1908 р. школу, Городнянська повітова земська управа 14 серпня 1909 р. надіслала чернігівському губернатору подання щодо присвоєння їй „имени жертвователя Алексея Александровича Свечина”. Викладаючи суть клопотання міністру народної освіти у таємному листі від 27 серпня 1909 р., чернігівський губернатор, зокрема, зазначав: „г. Свечин, именем которого Городнянское земство предполагает назвать школу, принадлежал к видным деятелям кадетской партии, всегда принимал деятельное участие в революционном движении губернии. Будучи в составе Государственной Думы 1-го созыва, он хоть и не подписал Выборгского воззвания, так как находился в это время в Лондоне, но прислал свое согласие по телеграфу. В бытность свою председателем Черниговской губернской земской управы г. Свечин открыто покровительствовал и поддерживал материально всех неблагонадежных лиц, охотно принимал их на службу в земские учреждения, которые благодаря этому переполнились за время его службы в земстве антиправительственным элементом.

Присвоение в виду таких обстоятельств народной школе имени Свечина явилось бы, по моему мнению, крайне нежелательным, так как роняло бы, без

сомнения, в глазах населения престиж правительственной власти, борьбе с которой г. Свечин посвятил всю свою деятельность последних лет”³³. Відповідь, яка надійшла губернатору з міністерства 19 березня 1910 р., була прогнозована: „Министерство Народного Просвещения, по изложенным Вами основаниям, не признало возможным удовлетворить означенное ходатайство”³⁴. Отже, клопотання Городнянського повітового земства було відхилено.

О.О.Свечину довелося ще раз очолити Чернігівську губернську земську управу. Після повалення самодержавства на губернському земському зібранні 12 травня 1917 р. голова управи О.О.Бакуринський повідомив гласних про складання своїх повноважень. Вибори нового складу губернської земської управи були проведені 18 травня. Головою управи заочно був обраний О.О.Свечин, членами – В.Ф.Адаменко, В.І.Курочкин, М.П.Винников, М.М.Веріго, О.О.Барановський³⁵. Зібрання надіслало відповідну телеграму О.О.Свечину, в якій зазначалося: „Губернское Земское Собрание, пополненное демократическими элементами, большинством 61 голоса, против 2, избрало Вас председателем губернской земской управы. Зная вашу горячую, безответную преданность общественному делу, Земское Собрание надеется, что на заре свободной работы органов местного самоуправления Вы не откажете послужить родному земству”. У відповідь головуєчий у зібранні І.Л.Шраг отримав телеграму такого змісту: „Согласен. В переходное время строительства государственной жизни на новых началах, в пределах своих сил и разумения постараюсь выполнить задачу, возложенную на меня земским собранием родной Черниговщины. Верю, что здоровые зачатки земского дела, так тяжело выношенные, в беспроглядном, в органически ему враждебном прошлом, найдут для себя в будущем, в условиях равенства и свободы, ту почву, которая даст полное развитие началу местного самоуправления – этому фундаменту действительно свободной демократии. Телеграмму получил почтой. Выезжаю в Петроград переговорить в военном министерстве. Надеюсь скоро быть в Чернигове. Свечин”³⁶. 15 червня 1917 р. він очолив Чернігівську губернську земську управу і керував нею до кінця 1918 р.

Водночас він продовжував відігравати помітну роль у Конституційно-демократичній партії. Через вороже ставлення керівництва партії до українського питання О.О.Свечин звернувся до її центрального комітету з телеграмою: „Меры, проводимые Временным Правительством на Украине, считаю необходимыми и неотложными. Положение, занятое партией в украинском вопросе, идет в разрез с моими основными политическими взглядами. Будучи членом первой Государственной Думы, я с ведома партии состоял в украинской группе и в союзе автономистов-федералистов и по сей день всегда исповедывал эти взгляды. К сожалению, принужден заявить о своем выходе из партии. Свечин”³⁷. Щоправда, незабаром у зв'язку зі змінами політичного курсу партії в українському питанні він повернувся до її складу³⁸.

Видатний український громадсько-політичний діяч Д.І.Дорошенко згадував: „Головою губерніяльної земської управи був обраний колишній її голова О.Свечин, місцевий дідач, дуже поступова і всіма шанована людина, щирий приятель українства, особистий друг старого Шрага”³⁹.

Керуючи губернським земством, О.О.Свечин брав участь у виборах до Всеросійських установчих зборів по списку №7 від партії Народної свободи (конституційних демократів) по Чернігівському виборчому округу. Втім, по Чернігову його партія не здобула необхідної кількості голосів і не пройшла до Установчих зборів⁴⁰.

Він був також кандидатом на виборах до Українських установчих зборів. О.О.Свечин подав у Чернігівську окружну у справах по виборах до Українських установчих зборів комісію заяву українською мовою про свою згоду на включення до списку кандидатів від Українського союзу захисту державності й господарства (партія Народної свободи і позапартійних хліборобів і громадських діячів) такого змісту: „Сим згложуюсь балотироватися до Українських Установчих зборів по

спискові „Українського Союзу охорони державності і хазяйства (партії народної волі і безпартійних хліборобів і громадських діячів” . Чернігів, 11 грудня 1917 р. Московська вул., дім Каминера. Олекса Свечин (Алексій Александрович Свечин)” . Напевно, цей політичний виборчий блок з 20 осіб, до якого входили такі відомі на Чернігівщині діячі, як М.О.Іскрицький, М.М.Могиланський, О.О.Бакуринський, був сформований ним самим, оскільки першим номером у списку кандидатів був саме О.О.Свечин⁴¹. У відозві цього блоку зазначалося: „Мы считаем, что Украина может быть свободной, сильной и уверенной в своем политическом и культурном существовании только в единении со всем Российским Государством на основании федеративного строя”⁴².

Втім, за умов війни Центральної Ради з радянською Росією Українські установчі збори не відбулись. Ускладнилися й умови діяльності земських установ. 17-21 грудня 1917 р. відбулося Городнянське повітове земське зібрання, перерване до 8 січня 1918 р. у зв'язку із захопленням більшовиками залізничної станції Хоробичі. На ньому були обрані губернські гласні, в тому числі й О.О.Свечин⁴³.

Умови діяльності О.О.Свечина на посаді голови губернського земства були дуже складними. У 1918 р. влада змінювалася дуже швидко, і бути керівником земства було небезпечно. 19 січня місто захопили більшовики і в ніч на 23 січня після обшуків з невідомих причин заарештували на квартирах членів губернської земської управи В.Ф. Адаменка, В.І.Курочкіна та М.П.Віннікова. Після з'ясування у Раді солдатських депутатів осіб заарештованих, їх було звільнено. 28 січня більшовики в Чернігові оголосили військовий стан⁴⁴. За таких обставин у лютому 1918 р. О.О.Свечин захворів на неврастенію і виїхав на лікування до Києва. Тим часом, 15 і 16 лютого більшовики залишили Чернігів, і наступного дня до міста увійшов український Переволочинський полк. О.О.Свечин повернувся з Києва і 8 березня приступив до виконання своїх обов'язків⁴⁵. Повернення його до Чернігова не обійшлося без неприємностей: „7 (20) марта, приблизительно в 7 часов вечера в селе Красном Черниговского уезда при проезде по шоссе земского автомобиля, в котором возвращались из Киева в Чернигов председатель управы А.А.Свечин, член управы А.А.Бакуринский, заведующий шоссеинным отделом инженер Г.П.Николаенко и заведующий гаражом Н.Н.Савич, неизвестным злоумышленником брошен в автомобиль камень, попавший в голову инженера Николаенко и причинивший ему поранение”⁴⁶.

Тим часом до губернського центру з багатьох повітових міст надходили повідомлення про ліквідацію земських управ місцевими радами за допомогою червоногвардійців⁴⁷. Але незабаром територія України була окупована німецько-австрійськими військами, запрошеними Центральною Радою.

Незважаючи на такі складні обставини, О.О.Свечин продовжував керувати губернським земством. Він спромігся організувати проведення Чернігівського губернського земського зібрання 53-ої чергової сесії 1917 року. 13/26 березня 1918 р. О.О.Свечин звернувся до чернігівського губернського комісара з повідомленням про те, що губернське зібрання призначено на 2/15 квітня. Дозвіл на проведення зібрання було отримано⁴⁸. Воно відбулося 3/16 – 17/30 квітня 1918 р. і вирішувало нагальні питання діяльності земських установ. На ньому, зокрема, 16/29 квітня 1918 р. О.О.Свечин разом з О.О.Бакуринським були обрані представниками Чернігівського губернського земства до Союзу земств України, що мав бути незабаром створений⁴⁹.

Останні місяці діяльності О.О.Свечина на посаді керівника Чернігівського губернського земства знайшли певне відображення на сторінках місцевої земської преси. 17 вересня 1918 р. в губернській земській управі він доповідав з питання про можливість заснування в Чернігові ветеринарного інституту, 15 жовтня 1918 р. він відкрив губернську нараду з питань стану народної освіти, скликану губернською земською управою в Чернігові 15-17 жовтня, а 22 жовтня – губернський з'їзд техніків, присвячений стану дорожньо-будівельної справи в губернії, що проходив у Чернігові 22-24 жовтня 1918 р.⁵⁰

Губернська земська управа, керована О.О.Свечиним, робила усе можливе, аби зупинити епідемічні захворювання, які лютували в губернії. Зокрема, у зв'язку з поширенням дизентерії, появою холери та розповсюдженням грипу – „іспанки” губернська управа 23 жовтня 1918 р. ухвалила рішення облаштувати бурові колодязі санітарного призначення та запросити в усі повіти санітарних лікарів. Для вирішення цього питання вона мала позичити 80 тис. крб. зі страхового капіталу земства та прохала на це дозволу у адміністрації. 27 жовтня губернський староста М.В.Висоцький затвердив ці видатки земства⁵¹. Піклувався О.О.Свечин і про матеріальне становище службовців земства. 1 листопада 1918 р. губернська управа під його керівництвом, розглянувши клопотання службовців про збільшення платні у зв'язку із зростанням дорожнечі на основні продовольчі товари, ухвалила постанову про її збільшення з 1 липня на 10%. Направивши на затвердження цю постанову, 6 листопада управа отримала відповідь від губернського старости, що для цього „препятствий не встречается”⁵².

Значну увагу О.О.Свечин приділяв створенню у Чернігові народного університету і пожертвував на його потреби у 1917 р. 1000 крб.⁵³ Основним завданням університету було розповсюдження наукових знань серед населення. 18 жовтня 1918 р. на черговому зібранні Чернігівського народного університету, відкриття якого відбулося 1 грудня того ж таки року, О.О.Свечин був обраний головою президії правління. Він же займався комплектуванням університету адміністративними та науково-педагогічними кадрами⁵⁴.

О.О.Свечин керував Чернігівським губернським земством майже до кінця його існування, відмовившись від посади голови наприкінці грудня 1918 р.⁵⁵ Чернігівське надзвичайне губернське земське зібрання розпочалося 29 грудня 1918 р. о 6 годині вечора при наявності 23 гласних з 40. 31 грудня воно обрало членами губернської земської управи А.Г.Козачка, М.К.Шматька, В.Ф.Адаменка, П.П.Півторацького, М.Д.Костенецького, Д.Є.Стрижакова⁵⁶.

Тим часом Чернігів знову захопили більшовики. Передбачаючи для себе як великого землевласника, гвардійського полковника та представника „старой власти” усі можливі наслідки встановлення більшовицької влади в губернії, О.О.Свечин незабаром залишив Чернігів. У вересні 1919 р. він перебував у Криму в білогвардійській армії барона П.Врангеля⁵⁷, а після її розгрому більшовицькими військами виїхав за кордон.

В еміграції О.О.Свечин змушений був заробляти собі на життя власною працею, оскільки опинився без засобів до існування. Водночас до останніх днів життя продовжував громадсько-політичну діяльність, залишаючись членом Партії народної свободи⁵⁸. Під час голоду 1921 – 1923 рр. на Півдні України та Росії він робив усе можливе для допомоги постраждалим, будучи генеральним секретарем Російського громадського комітету допомоги голодуючим у Росії, створеним у Франції. О.О.Свечин помер 1 квітня 1929 р. на 63-ому році життя у Монтре, неподалік Парижа, і був похований на цвинтарі Пантен⁵⁹. Його сучасник М.М.Могиланський зазначав: „Хорошо зная его, я глубочайше убежден, что эмиграция была величайшим несчастьем его жизни”⁶⁰.

Отже, О.О.Свечин відіграв значну роль у громадському житті Чернігівської губернії. Виконуючи обов'язки гласного Городнянського повітового і Чернігівського губернського земських зібрань, почесного мирового судді Городнянського повіту, голови Чернігівської губернської земської управи, працюючи на цих та інших виборних громадських посадах, він зробив багато корисного для покращення соціально-економічного та освітньо-культурного рівня населення Чернігівщини.

1. Див.: Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т. II. Части 3, 4, 5, 6 и приложения. – Спб., 1901. – Ч.6. – С. 182-183; Александр Алексеевич Свечин (Некролог) // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1896. – № 738. – 14 марта. – С. 1; Державний архів Чернігівської області. – Ф.127. – Оп.182 а. – Спр. 48. – Арк. 7 зв.

2. Детальніше про князя С.П.Голіцина див.: Черниговские губернаторы и вице-губернаторы:

Библиографический справочник / Сост. Морозова А.В., Полетун Н.М. – Чернигов, 2006. – С. 52-59.

3. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 127. – Оп.14. – Спр. 4004. – Арк.1 зв.– 2.

4. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 14. – Спр. 4004. – Арк. 2 зв.– 5.

5. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 14. – Спр. 4004. – Арк. 5 зв.– 9.

6. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 14. – Спр. 4014. – Арк. 2 зв.– 8.

7. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 14. – Спр. 4014. – Арк. 1 зв.– 2.

8. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 9164. – Арк. 2-5.

9. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания XXXVII очередной сессии 1901 года (15 ноября – 5 декабря). – Чернигов, 1902. – С. 428-429.

10. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп.14. – Спр. 4047. – Арк. 11 зв.– 12.

11. 3. Журавльова Т. Діячі Чернігівського земства поч. ХХ ст. (за спогадами М.М.Могилянського // Сіверянський літопис. – 1999. – №4. – С. 136.

12. Белокогонский И.П. Земское движение. Второе издание значительно дополненное и с 260 портретами земских и общественных деятелей и группами. – М., 1914. – С. 221.

13. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания XL очередной сессии (26 ноября – 14 декабря). – Чернигов, 1905. – С. 59.

14. Белокогонский И.П. Земское движение. – М., 1914. – С. 256-257.

15. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания XL очередной сессии (26 ноября – 14 декабря). – Чернигов, 1905. – С. 85-86.

16. Там само. – С. XLIV.

17. Белокогонский И.П. Земское движение... – С. 257.

18. Белокогонский И.П. Земское движение... – С. 286.

19. ДАЧО. – Ф.127. – Оп.14. – Спр.4047. – Арк. 16.

20. Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. – Пг., 1916. – С. 226.

21. Календарь Черниговской губернии на 1905 год (простой). – Чернигов, 1904. – С. 36, 39, 41, 42.

22. Журнал VI очередного общего собрания членов общества взаимного вспомоществования учащим и учившим Черниговской губернии 26 мая 1904 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1904. – №11. – С. 4, 32.

23. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп.18. – Спр. 60. – Арк. 44 зв.

24. Демченко Т.П., Онищенко В.І. Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів: Випуск 3. Чернігівщина на початку ХХ століття. 1900 – 1917 рр. – Чернігів, 1998. – С. 13.

25. Журавльова Т. Вказана праця. – С. 137.

26. ДАЧО. – Ф. 145. – Оп.2. – Спр.1134. – Арк.1.

27. Серков А.И. Русское масонство. 1731 – 2000: Энциклопедический словарь. – М., 2001. – С.734.

28. Журавльова Т. Вказана праця. – С. 137.

29. Аврех А.Я. Масоны и революция. – М., 1990. – С. 52.

30. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.2. – Спр.158. – Арк. 3 зв. – 4.

31. К вопросу об организации в Госуд[арственной] Думе национальной украинской группы (Письмо А. Русова) // Десна. – 1906. – № 57. – 14 мая (6 июня).

32. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 42 очередной сессии 1906 года (26 ноября – 11 декабря). – Чернигов, 1907. – С. 195-196.

33. ДАЧО. – Ф.145. – Оп. 2. – Спр. 257 – Арк. 1-5.

34. ДАЧО. – Ф.145. – Оп. 2. – Спр. 257 – Арк. 6-7.

35. Выборы губернской земской управы // Черниговская земская газета. – 1917. – № 38. – 23 мая. – С. 4.

36. Ответная телеграмма А.А.Свечина // Черниговская земская газета. – 1917. – №41. – 2 июня. – С. 3.

37. Телеграмма председателя Черниговской губернской земской управы // Черниговская земская газета. – 1917. – №51. – 7 июля. – С. 2.

38. Бойко В.М., Демченко Т.П., Онищенко О.В. 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис. – Чернігів, 2003. – С. 26.

39. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920 роки). – К., 2007. – С. 167.
40. Список №7 кандидатов в члены Учредительного собрания, предлагаемый партией Народной Свободы от Черниговского избирательного округа // Черниговская земская газета. – 1917. – №81. – 20 октября. – С. 2.
41. ДАЧО. – Ф.1786. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 7.
42. От Украинского Союза защиты государственности и хозяйства (Партии Народной Свободы и внепартийных общественных деятелей) // Черниговский край. – 1917. – №60. – 21 декабря. – С. 1.
43. Городнянское уездное земское собрание // Черниговская земская газета. – 1918. – 12 января. – №3-4. – С. 3.
44. Арест членов губернской земской управы // Черниговская земская газета. – 1918. – № 9-10. – 2 февраля. – С. 3.
45. Болезнь председателя губернской земской управы // Черниговская земская газета. – 1918. – № 13-14. – 16 февраля (1 марта). – С. 1; Возвращение председателя губернской управы // Там само. – 1918. – № 21-22. – 16 (29 марта). – С. 3.
46. Черниговский край. – 1918. – №32 (97). – 24 (11) марта. – С. 4.
47. Черниговская земская газета. – 1918. – 6 (19) апреля. – № 27-28. – С. 3.
48. ДАЧО. – Ф. 1785. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 1-2.
49. Журнал засідання Чернігівської губерніяльної народної ради (1-ї (53) очередной земской сессии 1917 года). Вечернее заседание 16/29 апреля 1918 г., №16. – Чернигов, Б.г. – С. 6.
50. Детальніше див.: К вопросу об учреждении в Чернигове ветеринарного института // Черниговская земская газета. – 1918. – 14(27) сентября. – №70-71. – С. 5; Губернское совещание по народному образованию // Черниговская земская газета. – 1918. – 2 октября. – №79-80. – С. 5; Губернский съезд техников 22-24 октября 1918 г. // Черниговская земская газета. – 1918. – 1 ноября – 19 октября. – №81-82. – С. 4-5.
51. ДАЧО. – Ф. 1785. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 11-12.
52. ДАЧО. – Ф. 1785. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 14-16.
53. Учредительное собрание Общества Черниговского народного университета // Черниговский край. – 1917. – №46. – 2 декабря. – С. 4.
54. Народный университет // Черниговская земля. – 1918. – №32. – 20 октября. – С. 2.
55. Відмова // Черниговская земская газета. – 1918. – №95-100. – 21 декабря (3 января 1919). – С. 3.
56. Новый склад губернской управы // Черниговская земская газета. – 1918. – №95-100. – 21 декабря (3 января 1919). – С. 3.
57. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921. – К., 2003. – С. 430.
58. Демидов И. Алексей Александрович Свечин (Некролог) // Последние новости (Париж). – 1929. – №2935. – 3 апреля. – С. 2.
59. Свечин Алексей Александрович // Серков А.И. Русское масонство. 1731 – 2000 гг.: Энциклопедический словарь. – М., 2001. – С. 734.
60. Журавльова Т. Вказана праця. – С. 137.

Статья посвящена анализу жизненного пути и общественно-политической деятельности председателя Черниговской губернской земской управы в 1901 – 1906 и 1917 – 1918 гг. А. Свечина. Определены основные этапы жизненного пути, дана характеристика его работы в губернском земстве и общественно-политической деятельности в начале XX в.

The article is devoted to the analysis of O.Svechin's life, and social activity. Oleksij Svechin was a zemstvo-councilor and the chief of Chernihiv government zemstvo executive committee in 1901 – 1906 and 1917 – 1918. The main milestones of his course of his life have been defined. His activities as a member of Chernihiv government zemstvo at the beginning of 20th century and his work on leading position of province zemstvo government have been investigated.

Ольга Захарова

КНЯЗЬ ГЕОРГІЙ ЛЬВОВ ТА ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ НА ЧОЛІ ВЗС: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Стаття присвячена стану історіографічної розробки проблем діяльності князя Г.Львова на чолі Всеросійського земського союзу допомоги хворим і пораненим воїнам (1914 – 1917). Проаналізовано також ступінь вивчення особистості Г.Львова у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

Драматична історія Першої світової війни дедалі більше привертає увагу дослідників та широкої громадськості. Важливою складовою внутрішньополітичної ситуації Російської імперії в той період стала діяльність Всеросійського земського союзу допомоги хворим і пораненим воїнам (далі – ВЗС, Земсоюз), який був створений 30 липня 1914 р. Не можна не згадати і про Всеросійський союз міст (далі – ВСМ), оскільки ці організації, існуючі паралельно, мали однакові завдання, спільне поле діяльності та схожу специфіку. У роки війни обидві стали потужним фактором російського громадського життя. Почавши з надання допомоги пораненим, ліквідації епідемічної загрози, піклування про біженців та інвалідів, об'єднання згодом підійшли до вирішення продовольчих та транспортних питань і, нарешті, безпосередньо включилися в політичну боротьбу.

У роки війни ВЗС очолював князь Георгій Львов (1861 – 1925) – відомий земський діяч, ліберал, голова Тимчасового уряду першого складу (з 2 березня по 7 липня 1917 р.). Хоча Г.Львов відігравав помітну роль у політичному та громадському житті країни, його постать довгий час залишалася поза увагою істориків.

Перші відомості про життєвий шлях Г.Львова з'явилися в березні 1925 р., відразу після його смерті, в некрологах, опублікованих у періодичних виданнях російської еміграції.¹ У них стисло окреслювалися головні етапи життя князя, докладніше інформуючи про його роботу на чолі Тимчасового уряду.

Перший біографічний нарис про Г.Львова, створений його секретарем і колегою по земській роботі Т.Полнером, був виданий 1926 р. і мав мемуарний характер.² Унаслідок багаторічних дружніх стосунків між автором і князем та всупереч ворожому ставленню до нього з боку еміграції, твір Т.Полнера мав апологетичний характер. Тому створений ним образ був певною мірою ідеалізованим. Провідне місце у нарисі посіла тема гострого протистояння земської громадськості з владою, в якому автор, торкаючись діяльності ВЗС, усіяко підкреслював його досягнення і критикував прорахунки державної санітарної служби на війні та урядову політику по відношенню до союзів.

Діяльність ВЗС та ВСМ довгий час не привертала уваги радянських дослідників. Перші дослідження з'явилися у 1940-х рр., проте вивчення діяльності союзів мало фрагментарний характер і тривало у контексті підготовки Лютневої революції.

А.Погребинський у своїй статті підкреслював важливість вивчення форм і

© Захарова Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педуніверситету ім. Т.Г. Шевченка

методів участі громадських організацій у допомозі фронту і водночас звертався до розгляду еволюції «політичних позицій російської буржуазії».³ Дослідник використовував лише опубліковані джерела, не звертаючись до документальних матеріалів архівних фондів. Прізвище Г.Льова фігурувало у статті переважно в політичному контексті: автор намагався довести активну роль лідерів буржуазії, у тому числі й голови ВЗС, у підготовці Лютневої революції. Дисертаційне дослідження С.Гісіна (1946 р.), побудоване як на опублікованих, так і на архівних джерелах, засвідчило політичну еволюцію Земсоюзу протягом усього періоду існування.⁴ Зокрема, автор проаналізував взаємини ВЗС із урядовими колами, але діяльність лідера об'єднання в роботі не розглядалася.

Джерельна база цих досліджень склалася ще у 1920-х рр., коли до наукового обігу, крім архівних фондів союзів та Воєнно-промислового комітету (далі – ВПК), були запроваджені документи і матеріали передреволюційної доби. Тоді ж бібліотеки СРСР активно комплектувалися мемуаристикою та періодикою білої еміграції. Проте, оскільки у 1930-х рр. ця література опинилась у спецсховищах, дані видання не могли вплинути на подальші наукові пошуки істориків. Після Другої світової війни документи особового походження діячів еміграції, що зберігалися у Російському закордонному архіві у м. Прага, були передані до Державного архіву Російської Федерації. Але дослідники до початку 1990-х рр. не мали права доступу до фондів архіву.

У 1960 – у середині 1980-х рр. джерельна база досліджень залишалася незмінною. Цей період позначився науковими дискусіями щодо причин та сутності політичної активності об'єднань, ступеня партійних впливів на їх осередки, з'ясування практичної доцільності їх існування тощо. Постать Г.Льова як голови ВЗС згадувалася дослідниками лише принагідно.

У роботі В.Дякіна досліджувалися проблеми взаємодії уряду Миколи II та його оточення з різними колами політичної опозиції, у тому числі з громадськими організаціями, з внутрішньополітичних питань.⁵ Автор, заперечуючи активну політичну роль Г.Льова, стверджував, що у періоди загострень взаємин між Земсоюзом та урядом князь «справді намагався» обмежити діяльність об'єднання «діловою роботою».⁶ Щодо участі Г.Льова у підготовці державного перевороту дослідник, спираючись на монографію С.Мельгунова,⁷ відзначав дискусійність питання. В.Дякін вважав, що у січні 1917 р. «змова Львова» зійшла нанівець, оскільки «жодних свідчень про її подальший розвиток немає».⁸

Є.Черменський у своїй монографії «IV Государственная дума и свержение царизма в России»⁹ вдався до аналізу причин дозволу влади на створення союзів. При цьому він підкреслював, що відразу після заснування об'єднань уряд почав обмежувати їхній правовий статус. Маючи на увазі безсилля перед владою російської буржуазії, спричинене страхом перед революцією, автор відзначав прагнення лідерів організацій зберегти лояльність до уряду підвідомчих їм структур.

Дискусія 1970-х рр., у якій узяли участь провідні радянські історики, точилася навколо проблеми визначення ступеня опозиційності буржуазії в роки Першої світової війни. У ній взяли участь В.Дякін, А.Аврех, В.Старцев,¹⁰ В.Лаверичев,¹¹ Є.Черменський, М.Яковлев, Н.Думова та ін. Є.Черменський вважав, що В.Дякін, Н.Думова та В.Лаверичев безпідставно перебільшують опозиційність буржуазії. У наступне десятиліття «протистояння» істориків вилилося у дискусію щодо партійних впливів на створення та функціонування союзів. Провідна роль у дискусії належала А.Авреху¹² та Н.Думовій.¹³ А.Аврех стверджував, що Земсоюз був створений самою цензовою громадськістю, без прямої участі політичних партій. Натомість Н.Думова пов'язувала виникнення союзів з ініціативою партій кадетів, октябристів, прогресистів та ін. А.Аврех, розмірковуючи над політичною приналежністю Г.Льова і базуючись на праці Т.Полнера, стверджував, що після революції 1905 – 1907 рр. князь «не тільки порвав із кадетами, але зайняв по відношенню до них досить недружню позицію».¹⁴ Н.Думова не давала оцінок

діяльності Г.Львова, проте її робота на основі архівних матеріалів фіксувала випадки фінансових зловживань та безгосподарність у союзах.¹⁵ Авторка в цілому позитивно оцінювала внесок ВЗС у санітарну допомогу фронту.

Значний інтерес становить монографія М.Яковлева, видана 1974 р.¹⁶ На його думку, ВЗС, ВСМ, Земгор і ВПК були створені буржуазією для того, аби дезорганізувати економіку країни, ускладнити царизму ведення війни, а відтак полегшити прихід до влади. М.Яковлев¹⁷ і дослідниця Земгору Г.Акімова,¹⁸ втім, як і деякі сучасні дослідники,¹⁹ припускаються важливої помилки. Вони згадують Земгор як результат злиття Земського і Міського союзів. Насправді союзи, створивши Земгор, продовжували існувати самостійно.

Радянська історіографія 1960-1970-х рр. поповнилася також рядом праць, які торкалися роботи особливих нарад з оборони, палива, перевезень тощо, створених владою в серпні 1915 р. з метою узгодження дій уряду та громадських організацій.²⁰ У дослідженнях здебільшого констатувалася діяльність Земсоюзу та розглядалася участь Г.Львова як голови Земгору в роботі нарад.

У зарубіжній історіографії цього періоду серед праць загального характеру²¹ на увагу заслуговує робота Г.Каткова,²² котрий вважав, що союзи були для лібералів «троянським конем», за допомогою якого вони прагнули заволодіти усією державною машиною. Називаючи письмові звернення Г.Львова до царя «зразком візантійської риторики», автор таврував князя як нещирого автора огульних звинувачень влади.²³ Г.Катков підкреслював, що, торкаючись питання взаємодії царської адміністрації та громадських об'єднань, слід чітко розуміти, що «ні перша, ні друга сторона не проявили готовності чесно й відкрито віддати належне зусиллям і досягненням супротивника. Це була безжална війна, що велася шляхом грубих взаємних звинувачень».²⁴

З кінця 1980-х рр. за умов кризи марксистсько-ленінської методології та розмаїття підходів до вивчення подій Першої світової війни постає Г.Львова та діяльність громадських організацій, і зокрема ВЗС, здобувають різноманітні оцінки. Джерельна база досліджень на сучасному етапі вражає своїм обсягом: стали доступними закриті раніше архівні фонди, публікуються мемуари громадських та партійних діячів, урядовців, документальні матеріали тощо.

Початок 1990-х рр. у російській історіографії ознаменувався початком переосмислення «забутої» війни, сплеском інтересу до цієї тематики. Важливі статистичні дані для з'ясування внеску союзів у червонохресну діяльність усіх воєнно-санітарних структур містить стаття О.Асташова.²⁵ На основі архівних матеріалів він доводив, що «саме ВЗС та ВСМ виконували основну роботу з надання допомоги хворим і пораненим воїнам».²⁶ Втручання у політичне життя країни ліберальної буржуазії та середніх верств міста й села, з яких склалися об'єднання, автор однозначно пов'язував з активізацією їх гуманітарної роботи.

З 1990-х рр. російські історики дедалі частіше звертаються до постаті Г.Львова, згадуючи у своїх роботах про його діяльність на чолі ВЗС,²⁷ більше зосереджуючись на різноманітних аспектах перебування князя на чолі Тимчасового уряду.²⁸ Перше у російській історіографії дослідження життєвого шляху та політичної діяльності Г.Львова з'явилося 1991 р.,²⁹ проте авторка припустилася кількох фактологічних неточностей.³⁰ Участь Г.Львова у керівництві Земсоюзом висвітлювалася фрагментарно. В.Трут у своєму біографічному нарисі про князя висвітлив здебільшого його політичну діяльність.³¹

Серед досліджень останніх років, присвячених Г.Львову, слід виокремити роботу І.Архіпова.³² Називаючи князя «заручником оманливої політичної міфології»,³³ автор розмірковував про його роль на чолі Тимчасового уряду. Коротку характеристику окремих періодів життя та діяльності Г.Львова містить збірник статей, присвячений 145-річчю князя,³⁴ втім, його особистісні риси та суспільно-політичні погляди в ньому не розглядаються.

Актуальною для сучасних дослідників залишається проблема взаємовідносин бюрократичної еліти та союзів, що зумовлює науковий пошук у трьох напрямках.

Найперший – це з'ясування витоків протистояння союзів, Земгору та ВПК із бюрократичною елітою, визначення його характеру та наслідків. Серед таких праць можна виділити, насамперед, аналітичний огляд В.Шевиріна, в якому висвітлюються не тільки політична еволюція об'єднань, результати їхньої господарської діяльності, але простежуються напрямки історіографічних дискусій, аналізуються основні концепції.³⁵ Автор показав весь «життєвий цикл» взаємин: від «єднання» та співробітництва до боротьби і конфронтації. Він вважав, що конфлікт між владою та новими структурами був зумовлений історично. Говорячи про Г.Львова, В.Шевирін відзначав його участь у політичних акціях опозиції, показав зміни характеру його промов на земських з'їздах, торкнувся проблеми участі князя у підготовці державного перевороту. Проте автор утримався від власних оцінок ролі князя в діяльності Земсоюзу.

С.Куликов в оцінках внутрішньополітичного курсу влади зайняв позицію його виправдання.³⁶ Пов'язуючи виникнення громадських організацій з ініціативою бюрократичного угруповання парламентаристів у Раді міністрів, автор стверджував, що ВЗС та інші об'єднання «у лютому 1917 р. завдали своєму творцю смертельного удару»³⁷. С.Куликов вважав, що наскільки ліберальна опозиція була непримиренною до уряду, розглядаючи його як супротивника, настільки Микола II та бюрократи «виявили майже безмежне прагнення до згоди з опонентами».³⁸ Серед спірних моментів роботи С.Куликова можемо назвати його твердження, що урядова підтримка створення союзів, як «інструментів політики «священного єднання», обумовлювалася не стільки функціональною, скільки політичною доцільністю.³⁹ Також не можна погодитися з тим, що у відкриту опозицію до влади ВЗС перейшов на червневому з'їзді 1915 р.⁴⁰

Другим напрямком інтерпретацій участі ВЗС у політичному житті країни є проблема його взаємовпливів із Прогресивним блоком. Ще В.Старцев писав, що союзи визнали блок своїм ідейним керівником.⁴¹ Сучасний дослідник Н.Судацов вважає так само.⁴² Проте вже 1986 р. британський історик М.Джордж виступив із запереченням «загальної тенденції» в історіографії розглядати союзи майже як віддзеркалення Прогресивного блоку.⁴³ Автор вважав, що на відміну від діячів блоку лідери об'єднань зазнавали постійного тиску з боку місцевих комітетів, значну частину яких складав «третій елемент».⁴⁴ Оскільки всередині самого блоку не було єдності у багатьох питаннях, Г.Львов і М.Челноков на спільних засіданнях прагнули висловити власне бачення динаміки взаємин із владою, стверджував польський дослідник Е.Вишневський.⁴⁵

Оцінки деякими сучасними істориками політичної ролі Г.Львова у подіях липня 1914 – лютого 1917 рр. також відрізняються новизною, інколи навіть епатажного характеру. Якщо радянська історіографія цікавилася ним тільки як головою Тимчасового уряду, не вважаючи самостійною політичною постаттю, то дослідники початку 2000-х рр. іноді роблять із нього такого собі «сірого кардинала» у лавах опозиції.⁴⁶ С.Куликов вважає, що Г.Львов «задумав звести на престол Миколу Миколайовича як регента»,⁴⁷ більше того – знаменита промова П.Мілюкова у Думі 1 листопада 1916 р. «стала результатом безпосереднього впливу на нього з боку Г.Є.Львова».⁴⁸ У свою чергу О.Айрапетов, приділяючи увагу участі Г.Львова у планах державного перевороту, чи не єдиний з усіх вищезгаданих дослідників дає оцінку головування князя у ВЗС і Земгорі.⁴⁹ Він стверджує, що на діяльність Земгору вплинула особистість «переконаного толстовця» Г.Львова, який, «відстоявши безконтрольність Союзу, не був здатний організувати який-небудь контроль».⁵⁰ Автор не розрізняє поняття Земсоюзу та Земгору, використовуючи їх як синоніми. Уся доказова база О.Айрапетова щодо особистої ролі Г.Львова базується тільки на мемуарах В.Гурка, про тенденційність яких мова піде далі.

У сучасній українській історіографії проблеми, крім досліджень загального характеру,⁵¹ певне місце посідають роботи, присвячені участі князя у переговорах Української Центральної Ради і Тимчасового уряду влітку 1917 р.⁵² Позиція Г.Львова по відношенню до Центральної Ради вважається лояльною, про що

свідчить, насамперед, його «Звернення до українського народу», в якому голова уряду підтверджує право нації на самовизначення.⁵³

Сучасні українські історики чимало уваги приділяють проблемі громадської опіки постраждалих воїнів і цивільного населення в роки війни на території України. Окремі аспекти діяльності ВЗС у взаємодії з іншими санітарними установами висвітлюють дисертаційні дослідження М.Юрія, В.Ореховського та С.Кармалюка.⁵⁴ Стаття І.Сулиги присвячена заходам земських комітетів Правобережної України, спрямованих на допомогу фронтовикам і біженцям.⁵⁵ Поряд із цим слід назвати статтю О.Доніка, в якій досліджуються масштаби допомоги військовим і цивільному населенню підрозділами ВЗС і ВСМ.⁵⁶ Автор подав також короткий огляд організаційної структури та заходів з опіки таких організацій, як Земсоюз, ВСМ, Російське товариство Червоного Хреста, Тетянинський комітет, Товариство допомоги постраждалим на війні солдатам та їх родинам, наголосивши на важливій ролі громадських структур у вирішенні багатьох проблем, викликаних умовами воєнного часу. В іншій роботі О.Донік зазначає, що під тиском вимог воєнного часу союзи «розширювали коло своїх завдань... ставши конкурентами державних органів у медико-санітарній справі».⁵⁷ Окремі проблеми діяльності громадських гуманітарних організацій в Україні висвітлює також дисертаційне дослідження Н.Загребельної.⁵⁸ Авторка зупинилася, зокрема, на характеристиці структури, соціальної бази та джерел фінансування громадських гуманітарних організацій, допомоги постраждалому цивільному населенню, а також проаналізувала опікування військовослужбовцями на території України. В цілому внесок таких об'єднань, як ВЗС і ВСМ, а також їхніх підрозділів у гуманітарну допомогу фронту позитивно оцінюється українською історіографією.

Сучасна зарубіжна історіографія історії Росії періоду Першої світової війни та Лютневої революції представлена значною кількістю праць.⁵⁹ Вдаючись до оцінок загальної ролі громадських організацій у Першій світовій війні, зарубіжні дослідники Т.Портер, У.Глісон та П.Гетрелл доводять, що діяльність Земсоюзу знаменувала народження громадянського суспільства, яке могло призвести до політичного та економічного зростання країни.⁶⁰ Інші автори стверджують, що керівництво союзів намагалося лише зробити їх «знаряддям політичної реформи».⁶¹ В цілому ж історики до сьогодні кардинально розходяться у точках зору щодо ефективності практичної, господарської діяльності ВЗС, ВСМ, Земгору та ВПК. Одні з них оцінюють її дуже високо,⁶² інші вельми посередньо,⁶³ а треті взагалі бачать у них тільки негативне.⁶⁴

1. 8-я годовщина Февральской революции // Дни. – 1925. – 12 марта.; Князь Г.Е.Львов [Некролог] // Последние новости. – 1925. – 8 марта.; Князь Г.Е.Львов [Некролог] // Руль. – 1925. – 10 марта.

2. Полнер Т.И. Жизненный путь князя Г.Е.Львова: Личность. Взгляды. Условия деятельности. – М., 2001.

3. Погребинский А.П. К истории союзов земств и городов в годы империалистической войны // Исторические записки. – М., 1941. – № 12. – С. 39 – 60.

4. Гисин С.Л. Всероссийский земский союз помощи больным и раненым воинам (политическая эволюция с июля 1914 г. по февраль 1917 г.): Дис. ...канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 1946.

5. Дякин В.С. Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны (1914 – 1917). – Л., 1967.

6. Там само. – С. 144.

7. Мельгунов С.П. На путях к дворцовому перевороту. Заговоры перед революцией 1917 г. – Париж, 1931.

8. Дякин В.С. Вказана праця. – С. 301.

9. Черменский Е.Д. IV Государственная дума и свержение царизма в России. – М., 1976.

10. Старцев В.И. Русская буржуазия и самодержавие в 1905 – 1917: борьба вокруг «ответственного министерства» и «правительства доверия». – Л., 1977.

11. Лаврычев В.Я. По ту сторону баррикад: Из истории борьбы московской буржуазии с революцией. – М., 1967.

12. Аврех А.Я. Распад третьеиюньской системы. – М., 1985.

13. Думова Н.Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. – М., 1988.
14. Аврех А.Я. – Вказана праця. – С. 187.
15. Думова Н.Г. Вказана праця. – С. 41, 42.
16. Яковлев Н.Н. 1 августа 1914. – М., 1974.
17. Там само. – С. 115.
18. Акимова Г.С. Российская буржуазия в годы первой мировой войны // Вопросы истории. – 1974. – № 10. – С. 67 – 80.
19. Айрапетов О.Р. Генералы, либералы и предприниматели: работа на фронт и на революцию. 1907 – 1917. – М., 2003. – С. 158.; Пайнс Р. Русская революция: В 2-х т. – М., 1994. – Т. 2. – С. 329.; Пушкарева И.М. Г.Е.Львов // Россия на рубеже веков: исторические портреты. – М., 1991. – С. 170.
20. Китанина Т.М. Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России в 1914 – октябре 1917 г.). – Л., 1985.; Крупина Т.Д. Политический кризис 1915 г. и создание Особого совещания по обороне // Исторические записки. – М., 1941. – Т. 83. – С. 58 – 76.; Лаверьчев В.Я. Из истории государственного регулирования военной экономики России в годы первой мировой войны (1914 г. – февраль 1917 г.) // Первая мировая война. – М., 1968. – С. 211 – 226.; Сидоров А.Л. Экономическое положение России в годы первой мировой войны. – М., 1973.
21. Clarkson J.D. A History of Russia. – New York: Random House, 1962.; Jelavich B. St Petersburg and Moscow. Tsarist and Soviet Foreign Policy, 1814 – 1974. – Bloomington, London, 1971.
22. Катков Г.М. Февральская революция. – Париж, 1984.
23. Там само. – С. 173.
24. Там само. – С. 187.
25. Асташов А.Б. Союзы земств и городов и помощь раненым в первую мировую войну // Отечественная история. – 1992. – № 6. – С. 169 – 172.
26. Там само. – С. 170.
27. Пушкарев С.Г. Россия 1801 – 1917: власть и общество. – М., 2001. – С. 593; Чивилихин Е.И. «... Не щадя своего достоинства...» // Военно-исторический журнал. – 1999. – № 6. – С. 69.; Шубин Н.А. Общественные организации и государственные структуры в первую мировую войну: опыт сотрудничества в снабжении фронта // Армагеддон. Актуальные проблемы истории, философии, культурологии. – М., 1999. – С. 79.
28. Батьковский А.М., Павлушов Н.Ю. Военные займы России: миражи и реалии // Военно-исторический журнал. – 1997. – № 6. – С. 8.; Бондаренко Д.Я., Крестовская Н.Н. Переговоры Временного правительства и Украинской центральной рады весной и летом 1917 г. // Отечественная история. – 2002. – № 2. – С. 85 – 96.; Витенберг Б.М. М.В.Родзянко или князь Г.Е.Львов? Проблема лидерства в объединенной оппозиции (осень 1915 – рубеж 1916-1917) // Отечественная история. – 1999. – № 4. – С. 104 – 105.; Гайда Ф.А. Механизмы власти Временного правительства (март – апрель 1917 г.) // Отечественная история. – 2001. – № 2. – С. 141 – 142.; Герасименко Г.А. Крах земского самоуправления в России // История СССР. – 1989. – № 1. – С. 75.; Измозик В.С. Временное правительство. Люди и судьбы // Вопросы истории. – 1994. – № 6. – С. 165.
29. Пушкарева И.М. Вказана праця. – С. 153 – 195.
30. Там само. – С. 155, 158, 191.
31. Трут В.П. Г.Е.Львов // История России (IX – XX вв.). – М., 2000. – С. 380 – 392.
32. Архипов И. Премьер Г.Е.Львов: под властью мифа // Звезда. – 2005. – № 1. – С. 199 – 213.
33. Там само. – С. 199.
34. Князь Георгий Львов. Возвращение имени: Сборник статей, посвященных 145-летию со дня рождения. – Калуга, 2006.
35. Шевырин В.М. Власть и общественные организации в России (1914 – 1917). – М., 2003.
36. Куликов С.В. Бюрократическая элита Российской империи накануне падения старого порядка (1914 – 1917). – Рязань, 2004.
37. Там само. – С. 394.
38. Там само. – С. 395.
39. Там само. – С. 58.
40. Там само. – С. 66.
41. Старцев В.И. – Вказана праця. – С. 179.
42. Судавцов Н.Д. Земское и городское самоуправление России в годы Первой мировой войны. – М.-Ставрополь, 2001. – С. 59, 60.
43. George M. Liberal Opposition in Wartime Russia: A Case Study of the Town and Zemstvo Unions // The Slavonic and East European Review. – L., 1987. – № 65. – P. 371 – 390.
44. Там само. – р. 371 – 376.
45. Вишневецки Э. Прогрессивный блок // Политические партии и общество в России (1914 – 1917 гг.): Сборник статей и документов. – М., 1999. – С. 92.
46. Мультигули П.В. Император Николай II во главе действующей армии и заговор генералов.

- СПб., 2002.; Платонов О.А. Терновый венец России. История царевубийства. – М., 2001.
47. Куликов С.В. Вказана праця. – С. 365.
48. Там само. – С. 326.
49. Айрапетов О.Р. Вказана праця. – С. 156, 157.
50. Там само.
51. Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914 – 1920). – К., 2003.; Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. – К., 2002. – Т. 1. На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.); Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914 – 1922). – Запоріжжя, 2005.
52. Бондаренко Д.Я. Взаимоотношения Временного правительства и Украинской Центральной Рады. – Одесса, 2004.; Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада. – К., 1997.; Кудлай О.Б. Боротьба навколо прийняття «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» на ІV сесії Української Центральної Ради // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 80 – 86.; Кудлай О.Б. Переговори Центральної ради і представників Тимчасового уряду (28 – 30 червня 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 43 – 54.
53. Бондаренко Д.Я. Вказана праця. – С. 82 – 84.; Кудлай О.Б. Переговори Центральної Ради... – С. 46 – 48.
54. Юрий М.Ф. Буржуазные общественные организации в период первой мировой войны 1914 – 1918 гг. (ВЗС, ВСМ, Земгор, ЦВПК): Дис. ...д-ра ист. наук: 07.00.02. – Черновцы, 1990.; Ореховський В.О. Діяльність Російського Товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914 – 1918): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. / Чернів. держ. унів. ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 1997.; Кармалюк С.П. Діяльність організацій Червоного Хреста в Україні в 1867 – 1920 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Кам'янець-Подільський, 1998.
55. Сулига І.Г. Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. ІІІ. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 234 – 239.
56. Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. ІV. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 155 – 182.
57. Донік О.М. Благодійність в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 173, 174.
58. Загребельна Н.І. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Київ, 2004.
59. Пайпс Р. Вказана праця; Figes O. A People's Tragedy: A History of the Russian Revolution. – New York: Viking, 1995.; Fitzpatrick S. The Russian revolution. – New York, 2001.; Lowe N. Mastering twentieth century Russian history. – New York, 2002.; Wade R.A. The Russian Revolution, 1917. – Cambridge University Press, 2005.
60. Emerging Democracy in Late Imperial Russia. Case Studies on Local Self-Government (the Zemstvos), State Duma Elections, the Tsarist Government, and the State Council before and during World War I. – Nevot, 1998.; Gatrell P. Russia's First World War: a social and economic history. – Pearson / Longman, 2005.
61. Hasegava Ts. The February revolution: Petrograd, 1917. – Seattle; L: Univ. of Washington press, 1981. – XXII.; Hogan H. Reworking Russia's History Two Steps Forward, One Step Back // Journal of Interdisciplinary History. – 1999. – Volume 30. – Number 2. – pp. 273 – 281.
62. Абрамов В.Ф. Земства в России (1905 – февраль 1917): Опыт организационной и культурно-хозяйственной деятельности: Автореф... д-ра ист. наук: 07.00.02 – М., 1998.; Асташов А.Б. – Вказана праця.
63. Айрапетов О.Р. – Вказана праця; Куликов С.В. – Вказана праця.
64. Яковлев Н.Н. – Вказана праця; Stone N. The Eastern Front. 1914 – 1917. – N.Y., 1975.

Статья посвящена состоянию историографических исследований проблем деятельности князя Георгия Львова во главе Всероссийского земского союза помощи больным и раненым воинам (1914 – 1917). Анализируется также степень изученности личности Г.Львова в отечественной и зарубежной историографии.

The article deals with the state of historiography development of problems of prince G.Lvov's activity as the head of the All-Russia Union Zemstvo Union of Help for Patient and Wounded Warriors (1914 – 1917). The degree of study of G.Lvov's personality in domestic and foreign historiography is also analyzed.

ОСИП СТЕПАНОВИЧ СУДІЄНКО ТА ЙОГО БЛАГОДІЙНІ СПРАВИ

У статті розповідається про Осипа Степановича Судієнка, відомого благодійника кінця XVIII початку XIX століття. У ній наводиться перелік основних його пожертвувань, на які були зведені Сампсоніївська церква і пам'ятник російським воїнам, загиблим на полі Полтавської битви, благородні пансіони при Чернігівській і Полтавській гімназіях тощо, а також описується його садиба в Очкиному.

Благодійність як соціальне явище має свою історію і традиції. У дореволюційній Росії вона почала зароджуватися в XVIII столітті, при царюванні Петра Великого і Катерини II, коли найосвіченіша частина російського дворянства почала жертвувати значні суми на розвиток освіти, науки і культури, і досягла найвищого розквіту у другій половині XIX століття, після скасування кріпосного права.

У ті далекі часи благодійники та меценати проживали по всій Росії, у тому числі і на території колишньої Чернігівської губернії.

Серед них родина Терещенків, яка пожертвувала більше півтора мільйона рублів на будівництво храмів, лікарень і навчальних закладів у Глухові, Києві та інших містах України, відомий громадський і релігійний діяч Микола Миколайович Неплюєв (11.9.1851 – 21.1.1908 рр.), котрий передав значну частину свого нерухомого майна вартістю в 1 мільйон 750 тисяч рублів Православному христовоздвиженському трудовому братству, що у селі Воздвиженське Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії (зараз Ямпільського району Сумської області) та інші.

Проживав на Чернігівщині і відомий свого часу благодійник Осип Степанович Судієнко, поміщик із села Очкине Новгород-Сіверського повіту (нині Середино-Будського району Сумської області). Він пожертвував більше 40000 рублів на будівництво благородного пансіону при Чернігівській гімназії, 100000 рублів на будівництво Сампсоніївської церкви та пам'ятника російським воїнам, загиблим на полі Полтавської битви, тощо.

Осип Степанович народився близько 1743 року¹ (за іншими даними в 1750 р.)² у місті Новгороді-Сіверському Чернігівської губернії, стародавній вотчині князя Ігоря, оспіваного в «Слові про полку Ігоревім».

Походив із стародавнього малоросійського дворянського роду Судієнків, родоначальником якого вважається Андрій Іванович († до 20 жовтня 1688 р.), котрий служив новгород-сіверським городовим отаманом (1672 р.), а потім суддею Стародубського полку (близько 1670 – 1676 рр.)³.

Дід Осипа Степановича – Іван († до 11 грудня 1729 р.) був «славетным и значным товарищем войсковым». З 1709 р. по 1725 р. він служив новгород-сіверським городовим отаманом, у березні 1724 року виконував обов'язки наказного сотника, під час Російсько-турецької, Північної та інших воєн брав участь у Чигиринському, Биховському, Перекопському та Полтавському походах⁴ і був першим, хто почав зватися «Судиенком, по чину своего отца»⁵.

Його син Степан (близько 1689 р. – † 1763 р.) спочатку також служив новгород-

© Чухно Володимир Єгорович – адвокат (м. Шостка)

сіверським городовим отаманом (17.03.1727 р. – 1739 р.), а з 31 січня 1739 р. по 12 травня 1744 р. і з 28 березня 1745 р. по 1763 р. був новгород-сіверським сотником. Він брав участь у першому Польському, у другому Кримському та в Хотенському походах і за службу у війську малоросійському був нагороджений невеликим маєтком в селі Чаусах Погарської сотні⁶.

З 25 лютого 1732 року Степан Іванович перебував у шлюбі з дочкою бунчукового товариша Степана Спиридоновича Ширая – Парасковією (близько 1707 р. – † після 1766 р.) і мав від неї трьох синів – Івана (близько 1740 р. – † після 1821 р.), Федора (близько 1742 р. – † до 1766 р.) і Осипа⁷.

Найвідомішим серед них був Осип.

У дитинстві Осип Степанович проживав зі своїми батьками в Новгороді-Сіверському. Тут він здобув домашню освіту і в юному віці був записаний у лейб-гвардії Семенівський полк,⁸ один із найстаріших піхотних полків Росії.

Під час першої Російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. О.С. Судієнко служив ад'ютантом у генерал-майора Вейсмана, одного з кращих генералів Катерининської епохи.

21 червня 1771 року йому було доручено доставити пакет фельдмаршалу П.О. Румянцеву-Задунайському із повідомленням про перемогу, отриману Вейсманом над восьмитисячним корпусом паші Ахмета.

Осип Степанович з успіхом виконав поставлене завдання і отримав за це похвалу від фельдмаршала: «Из сего донесения я вижу, что вы везде были в сих атаках как храбрый адъютант при храбром генерале, везде доставляли повеления войску. Генерал ваш, рекомендует вас как расторопного и неустрашимого воина. И с удовольствием я послал бы вас к всемилостивейшей императрице нашей с реляцией, предавая вас высочайшему ее императорского величества благопризнению, но не могу рисковать...»⁹.

Після закінчення війни О.С. Судієнко залишився на службі в лейб-гвардії Семенівському полку і в 1779 році прийняв у свою роту молодшого брата Олександра Андрійовича Безбородька – Іллю, «чтоб он удобнее к службе привычку сделать мог»¹⁰.

На початку 80-х років XVIII століття Судієнко звільнився із армії і поступив на службу в державну казну Сенату статським радником 4-ої експедиції, а в 1784 році перейшов на роботу в головне поштових справ управління¹¹ на посаду члена ради правління¹².

Одночасно з роботою у поштовому відомстві Осип Степанович займався наведенням порядку в маєтках О.А. Безбородька. Він чудово справлявся зі своїми обов'язками, про що Олександр Андрійович писав у своєму листі до графа Олександра Романовича Воронцова: «Белорусские мои деревни довел он до того, что я уже верно на себя в карман 5000 рублей получают буду и, с помощью его, надеюсь очистит год в четыре свои долги»¹³.

На знак подяки за це в 1787 році Безбородько подарував Судієнку шість сіл у Новгород-Сіверському, Глухівському, Кролевецькому і Стародубському повітах Чернігівської губернії: Андріївку, Голубівку, Очкине, Собичеве, Черніжов і Есмань.

Під час роботи у поштовому відомстві Осип Степанович підтримував дружні стосунки з О.А. Безбородьком, Г.О. Потьомкіним, П.В. Завадовським, О.Р. Воронцовим та іншими можновладцями Катерининської епохи та завдяки їм був наближеним до царського двору і виконував деякі його доручення. Коли, наприклад, імператриця вирішила розірвати стосунки зі своїм фаворитом О.М. Мамоновим, покликали на допомогу О.С. Судієнка і попросили його з'їздити до Г.О. Потьомкіна і схилити його на відлучення Мамонова від двору. Про це писав у своїх спогадах Михайло Грановський, управитель Г.О. Потьомкіна: «Пошептом говорят в городе, что господин Судиенков отправился к его светлости Потемкину для того, чтоб склонить его на удаление от двора Александра Матвеевича Мамонова; к сему присовокупляют, что и государыня на сие согласна»¹⁴.

8 вересня 1790 року Осипу Степановичу присвоїли чин дійсного статського радника¹⁵ і незабаром затвердили на посаді першого члена головного поштових справ управління.

Існує припущення, що після цього він звільнився з поштового відомства і поступив на військову службу генералом у Катеринославську армію. Про це свідчить донесення головнокомандуючому Катеринославської армії генерал-фельдмаршалу Г.О. Потьомкіну від його управителя Михайла Грановського («Вскоре отправится к вам господин Судиенков и конечно, не по пустякам. Хочется ему, получил 1-го января будущего 1788 года чин действительного статского советника, переименоваться генерал-майором и служить волонтером при Екатеринославской армии»¹⁶) і лист Олександра Андрійовича Безбородька графу О.Р. Воронцову від 20 серпня 1792 року. У ньому він писав про те, що Осип Степанович «теперь на самой хорошей дороге, состоя в армии генералом и скоро достанется ему в генерал-поручики»¹⁷.

До генерал-поручика Осип Степанович, скоріше за все, не дослужився і через декілька років повернувся на службу в поштове відомство.

У день коронації Павла I, що відбулась 7 квітня 1797 року, йому був присвоєний чин таємного радника. Одночасно з цим він був нагороджений орденом Святої Анни II ступеня і селом в Україні, у якому проживало 597 селян¹⁸.

Однак уже через декілька місяців після цього Осип Степанович подав прохання про відставку. Павло I його задовольнив і влітку 1797 року звільнив Судієнка зі служби.

При цьому, писав у своєму листі до Г.П. Милорадовича О.А. Безбородько, «Осип Степанович получил отставку с весьма добрым манером, с полным жалованьем, с правом мундира, а сверх того за его долговременную службу государь прислал ему (Аннинскую ленту 1 класса)»¹⁹.

Після звільнення зі служби О.С. Судієнко залишився проживати в Санкт-Петербурзі. Він продовжував підтримувати дружні стосунки з О.А. Безбородьком, в «доме которого играл роль советника и друга»²⁰.

6 квітня 1799 року Олександр Андрійович Безбородько помер.

Незадовго до смерті він склав «записку для заповіту», у якій пропонував з його доходів «отлагать по двадцать тысяч в течение восьми лет» на утримання богаділень, людей похилого віку та калік²¹.

Виконавцями свого заповіту в цій частині він призначив Осипа Степановича Судієнка і свого брата Іллю Андрійовича Безбородька²².

Через шість років після смерті Безбородька, коли накопичилась значна сума із процентів його капіталу, Ілля Андрійович вирішив виконати волю брата. Проте він не знав для якої мети використати залишені ним кошти і звернувся за порадою до свого племінника графа Віктора Павловича Кочубея, князя Олексія Борисовича Куракина і Осипа Степановича Судієнка.

Останні, порадившись між собою, запропонували Іллі Андрійовичу побудувати в Ніжині гімназію вищих наук і назвати її ім'ям князя Безбородька. Про це в квітні 1805 року В.П. Кочубей повідомив Іллі Андрійовичу: «Усердствуя с князем А.Б. Куракиным и Судиенко О.С. вместе, чтоб предложение Ваше наилучшим образом устроено быть могло, мы много рассуждали, какое бы именно общепользное заведение имени покойного князя посвящено быть могло. При этом мы обратили внимание на пример господина Демидова, который в Ярославле учредил гимназию высших наук, то есть, училище некоторым образом университета соответственное, и пришли к выводу, что как Малороссия университета не имеет, да и дворянские училища, на кои в обеих губерниях до миллиона дать хотели, состояться не могут, то существенная польза для края сего быть может, если вы соорудите подобное заведение»²³.

Услід за цим Віктор Павлович написав листа О.С. Судієнку і попросив його переконати графа Іллю Андрійовича прийняти їх пропозицію і самому «присмотреть» за будівництвом гімназії²⁴.

Проте на той момент грошей на її спорудження не вистачало. Стурбований цим В.П. Кочубей запропонував Іллі Андрійовичу звернутися за допомогою до Осипа Степановича: «Может быть и владелец Очкино что-нибудь даст, если вы согласитесь, чтоб и он тут участвовал»²⁵.

Осип Степанович на той час мав майже сім мільйонів рублів готівкою²⁶, володів близько 12000 десятинами землі в Саратовському краї, обширними маєтками в селах Андрейковичі, Андріївка, Голубівка, Добротове, Кам'янська Слобода, Очкине, П'ятовськ, Работин, Решетки, Рикове, Собичеве, Черніжов, Есмань та в інших хуторах і селах Новгород-Сіверського, Стародубського, Конотопського, Кролевецького та Глухівського повітів Чернігівської губернії, а також в селі Зноб-Трубчевська Орловської губернії, де проживало близько 2700 кріпосних селян і налічувалося більше 15 тисяч десятин землі²⁷, і міг пожертвувати на будівництво гімназії значу суму коштів. Проте до нього, скоріше за все, з таким проханням ніхто не звертався.

О.С. Судієнко був самотнім, однак мав позашлюбного сина Михайла, який народився в 1802 році від кріпосної, що служила у його маєтку²⁸.

На початку 1804 року Осип Степанович вирішив усиновити його і звернувся з цим до Державної ради Росії. При цьому він пообіцяв, що у разі позитивного вирішення його питання він пожертвує на користь малоросійських училищ або інших богоугодних закладів сорок тисяч рублів.

Державна рада задовольнила прохання О.С. Судієнка і 30 травня 1804 року «в уважение значащего пожертвования, приносимого им на пользу общую» прийняла рішення «даровать воспитанику его право дворянства, с дозволением ему принять фамилию Судиенкова и быть, по желанию его, наследником благоприобретенного его имени»²⁹.

На знак подяки Осип Степанович перерахував на користь малоросійських училищ 44895 рублів 10 копійок.

Для оприбуткування зазначеної суми 21 червня 1804 року Олександр I направив міністру народної освіти П.В. Завадовському рескрипт, у якому наказував: «Приносимую от тайного советника Судиенкова в пользу училищ в Малороссии сумму сорок тысяч рублей поручаю вам принять, и доколе последует окончательное о содержании училищ в Малороссии положение распорядить деньги сии так, чтоб приносили они обращением своим верный доход, который и должен быть к капиталу присовокупляем»³⁰.

Наскільки великою була вказана сума, можна судити з такого факту. В 1787 році Катерина II вирушила у свою історичну подорож з Петербурга в Крим. Під час її проїзду через Новгород-Сіверське намісництво губернський предводитель Новгород-Сіверського дворянства Опанас Кирилович Лобисевич, який відповідав на своїй території за забезпечення царської свити гарним харчуванням, запропонував предводителям місцевого дворянства заготувати на кожному стані їстівні запаси з розрахунку їх вартості: «3 вола за 25 рублей, 3 теленка молодых за 3 рубля 50 копеек, 10 баранов за 7 рублей, 15 птиц-курей за 1 рубль 50 копеек, 15 гусей за 3 рубля, 15 уток за 2 рубля 50 копеек, 15 индеек за 3 рубля 75 копеек, пуд масла коровьего за 3 рубля 20 копеек, 2 ведра сливок за 5 рублей, 500 яиц за 5 рублей, фунт чая за 4 рубля и т.д.»³¹.

На початок 1834 року пожертвувана Осипом Степановичем сума зросла за рахунок процентів до 180000 рублів³², а 1840 року до 200000 рублів. Вона була в розпорядженні Міністерства народної освіти і на підставі розпорядження Комітету міністрів Росії від 16 квітня 1840 року була поділена на дві рівні частини. Одна з них була направлена на будівництво благородного пансіону при Чернігівській гімназії³³, а інша – на будівництво благородного пансіону при Полтавській гімназії. Крім зазначеної суми, на будівництво благородного пансіону при Чернігівській гімназії були передані пожертвовані в 1838 році сином Осипа Степановича Михайлом 30000 рублів³⁴, а на будівництво Полтавської гімназії «капитал Судиенко О.С., определенный на содержание 8 воспитанников» в сумі 30000 руб. сріблом³⁵.

Однак зазначених коштів не вистачало на будівництво благородних пансіонів, і тому чернігівське та полтавське дворянство в 1844 році прийнято рішення про збір на ці цілі із власних доходів поміщиків по одній з четвертиною копійки сріблом за кожного кріпосного селянина.

Наскільки великою була зібрана з поміщиків сума, невідомо, однак думається, що в порівнянні з пожертвованою Судієнками, вона була незначною, оскільки кріпосних селян на той час в Чернігівській і Полтавській губерніях проживало небагато, а розмір збору був невеликим.

Після зібрання коштів, о 9 годині ранку 25 червня 1850 року, розпочалось урочисте закладення приміщення благородного пансіону при Чернігівській гімназії, яке супроводжувалось літургією в Спасо-Преображенському соборі, урочистим ходом від собору до місця майбутньої будівлі та закладанням у підвалинах пансіону мідної дошки, присланої з Києва, з написом: «В благополучное царствование Государя императора Николая Павловича, самодержавца Всероссийского, при министре народного просвещения князе Платоне Александровиче Ширинском-Шихматове и при управляющем Киевским учебным округом, Киевском временном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе Дмитрие Гавриловиче Бибикове, иждивением благородного дворянства Черниговской губернии, и преимущественно на пожертвованную сумму тайным советником Осипом Степановичем и сыном его штабс-ротмистром Михаилом Осиповичем Судиенко – заложено сие здание для благородного при Черниговской гимназии пансиона, в лето от Рождества Христова тысяча восемьсот пятидесятое, месяца июня 25 дня»³⁶.

Через чотири роки після цього приміщення пансіону було збудовано і заселено гімназистами.

Однак вже з 1 січня 1866 року пансіон був закритий, а його приміщення викуплено гімназією і поступово пристосоване для розміщення навчальних класів.

Брав участь Осип Степанович і в увічненні пам'яті російських воїнів, які загинули на полі Полтавської битви.

На необхідності зробити це наполягав ще Петро I, який після Полтавської битви двічі – у червні 1709 року і в квітні 1723 року – давав розпорядження Сенату звести пам'ятник над братською могилою 1345 російських воїнів, загиблих під час Полтавської битви, і заснувати на честь цієї події церкву на ім'я святих апостолів Петра і Павла або Сампсонія. Однак через відсутність коштів його розпорядження виконане не було.

До сторіччя Полтавської битви Полтавський генерал-губернатор князь Яків Іванович Лобанов-Ростовський вирішив втілити розпорядження імператора в життя і повідомив про це Осипу Степановичу Судієнку, з яким перебував у дружніх стосунках.

Осип Степанович вирішив допомогти губернатору і запропонував йому «построить собственным иждивением своим церковь с пристойной утварью и колокольней»³⁷. Яків Іванович з цим погодився, після чого, в 1810 році, О.С. Судієнко перерахував на будівництво церкви 50000 рублів асигнаціями.

Про це через міністра внутрішніх справ було проінформовано Олександра І. Імператор високо оцінив наміри О.С. Судієнка і 1 серпня 1811 року направив йому височайший рескрипт, у якому відзначав «столь достохвальное намерение ваше, с пожертвованим весьма значащего капитала сохранить память сей знаменитой для России победы, есть для меня приятным доказательством примерной вашей к отечеству преданности, исполняющей вас толикою любовью к пользе и славе оного. И потому, я особливим удовольствием поставляю себе удостоверит вас через сие в совершенном моем к вам за то благоволении»³⁸.

Отримавши рескрипт, Осип Степанович перепоповнився почуттям вдячності і в 1811 році пожертвував ще 50 тисяч рублів на будівництво пам'ятника «Шведська могила».

Гроші в зазначеній сумі були передані в Полтавський «Приказ общественного призрения» і за них впродовж 1852 – 1856 рр. була збудована кам'яна напівкругла

чотиригранна у візантійському стилі церква, названа на честь святого Сампсонія Страннопріймця – Сампсоніївською, а навпроти неї, з другого боку могили, були зведені два кам'яні будинки для причту³⁹.

У 1857 році Сампсоніївська церква була приписана до Христовоздвиженського монастиря, і на її утримання з відсотків капіталу Судієнка до 1875 року відпускалось 435 рублів, а після цього часу – 1000 рублів.

У 1887 році при церкві була збудована невелика школа для хлопчиків, пізніше реорганізована в церковно-приходську, у якій вже в 1888 році навчалось більше 30 дітей з навколишніх населених пунктів⁴⁰.

27 січня 1890 р. «капітал Судієнка» в сумі близько 200000 рублів був переданий у відання Святійшого синоду і на відсотки від нього в 1893 році були проведені роботи по розширенню Сампсоніївської церкви, а в 1894 році збудований пам'ятник на братській могилі воїнам, загиблим на полі Полтавської битви. Пам'ятник являв собою восьмиконечний хрест зі світло-сірого граніту заввишки близько 7,5 метра, який був встановлений на постаменті в центрі могильного пагорба, оточеного з усіх боків металевою огорожею.

Для доступу до пам'ятника були зведені сходи заввишки близько 6,4 метра, а на їх арці був висічений напис: «Сооружен в 1894 году, при державе Благочестивейшего Государя Императора Александра III, распоряжением святейшего правительствующего синода, при святительстве преосвященного Иллариона, епископа Полтавского и Переяславского, иждивением тайного советника Иосифа Степановича Судиенко, оставившего денежный капитал на увековечение великого события спасительной Полтавской победы. Исполнен в С-Петербурге по проекту и наблюдением архитектора Н. Никонова мастером А. Бариновым»⁴¹.

Підніжжя пагорба, на якому розміщався пам'ятник, було оперізане гранітним бордюром із 27 стовпчиками з червоного граніту, а на їх вершині були встановлені чавунні кулі, що нагадували гарматні ядра.

Через декілька років після зведення пам'ятника, 17 жовтня 1799 року, при церкві святого Сампсонія Страннопріймця була відкрита вчительська школа для підготовки викладачів однокласних церковно-приходських шкіл, на будівництво якої з капіталу О.С. Судієнка було витрачено 19200 рублів⁴².

Крім зазначених споруд, за кошти Осипа Степановича Судієнка в 1796 році була збудована Успенська церква в селі Очкине Середино-Будського району Сумської області⁴³, розташована в центрі села на території нинішнього будинку культури.

Церква була зведена з цегли і являла собою оригінальний храм з центральним напівсферичним куполом, оточеним з боків невеликими куполами. До храму була прибудована подвійна дзвіниця, об'єднана високим порталом з колонами по боках. Дзвіниці були прикрашені рустуванням і завершувались фронтонами, увінчаними високими шпильями на півсферичних куполах, витриманих у тому ж стилі, що і купол основного об'єму храму.

На територію церкви вели вхідні ворота, прикрашені парними колонами, які завершувались маленькою кривлею з хрестом і напівкруглим пролітом з іконою.

Існує припущення, що церква, які садиба Судієнків в Очкиному, була збудована за проектом відомих архітекторів Джакомо Кваренги або М.О. Львова, з яким О.С. Судієнко служив у поштовому відомстві і підтримував дружні стосунки. На це вказує стиль архітектури церкви, яка, на думку наукового співробітника Науково-дослідного інституту теорії архітектури і містобудування РААСН Андрія Вікторовича Чекмарєва, «була зведена в дусі палладіанства Кваренги або Львова, швидше навіть Львова, оскільки у Кваренги, як правило, не було висотних ярусних композицій».

На дзвіниці церкви було встановлено 11 дзвонів, найбільший з яких важив 300 пудів і мав напис: «Сделан колокол в с. Очкино – коштом тайного советника Иосифа Степановича Судиенко»⁴⁴. Старожили розповідають, що його дзвін у тиху

безвітряну погоду був чутний навіть у Новгороді-Сіверському.

Окрім пожертвувань на зазначені спорудження, Осип Степанович у 1806 році передав значну суму коштів на будівництво іконостасу у Воскресенському храмі Новгород-Сіверського, який у 1791 році був пошкоджений пожежею, і подарував йому «многоценные сосуды»⁴⁵.

Думається, що це далеко не вичерпаний перелік благодійних справ, до яких причетний О.С.Судієнко, кавалер орденів Святої Анни першого ступеня, Святої Анни другого ступеня, князя Володимира другого ступеня, Станіслава⁴⁶ та Олександра Невського. За переказами, саме за його кошти був збудований Богородичний храм в с. Андрейковичі Погарського району Брянської області та в деяких інших його селах.

За декілька років до смерті Осип Степанович захворів. Передчуваючи близьку кончину, він почав шукати місце для поховання. З цією метою приїхав до свого двоюрідного брата П.В. Завадовського в с. Ляличі Стародубського повіту і попросив його впустити в склеп, у якому ховали його родичів. Проте незабаром він вийшов звідти, кажучи: «О Петь! Здесь сыро, очень сыро!»⁴⁷.

Незабаром після цього, 4 грудня 1811 року, О.С. Судієнко помер. Де його поховали, невідомо. Проте точно не в Очкиному, за місцем розташування його садиби. Такий висновок можна зробити з листа І.В. Завадовського князю Я.І. Лобанову-Ростовському, що був написаний 7 грудня 1811 року із с. Мериновки Стародубського повіту: «Спешу уведомить Ваше Сиятельство о судьбе Осипа Степановича, которая все решила. Что при нем было, все сохранено целостно. Люди и вещи отправлены в Очкино»⁴⁸.

З дня смерті О.С. Судієнка минуло майже 200 років. За цей час більшість споруд, повністю або частково збудованих за його кошти, була зруйнована. Серед них і його славнозвісна садиба в селі Очкине, що була зведена за проектом відомих архітекторів Джакомо Кваренги і М.О. Львова⁴⁹ і яку Микола Миколайович Врангель – один з видатних першовідкривачів російської садибної культури – ставив в один ряд з Дубровицями, Архангельським, Останкиним, Кусковим, Мар'їним, Ольговим⁵⁰, а відомий російський мистецтвознавець, архітектор і художник Г.К. Лукомський вважав однією з кращих серед збудованих у Катерининську епоху⁵¹.

Садиба Судієнків в Очкиному розташовувалась на південній околиці села, поруч з річкою і лісом. З усіх боків була обнесена кам'яною огорожею, а по її краях, з боку річки, були встановлені дві башти зі шпильями, які додавали їй особливої мальовничості.

У садибу вели в'їзні ворота, прикрашені чавунними зображеннями левів, а від них дорога пролягала до широкого і майже квадратного майданчика – партера перед палацом.

З боку партера палац був прикрашений високим і порівняно вузьким портиком колон, а над ним підносився плоский купол, забарвлений в блідо-зелений колір.

Поблизу палацу був розташований корпус служб, який являв собою довгий одноповерховий флігель, приміщення для приготування їжі – компактний будинок з антресолями, два фасади якого були прикрашені колонадою, а на краю обриву стояв павільйон-пристань.

Павільйон-пристань вважався однією з найкрасивіших споруд в Очкиному. У середній його частині, з боку річки, була встановлена пряма колонада, з іншого боку – напівкруглий, уставлений колонами виступ, а з боків – дві арки. За свідченнями відомого російського мистецтвознавця, архітектора і художника Г.К. Лукомського, який відвідав садибу Судієнків улітку 1914 року, павільйон віддалено нагадував Російську бесідку Єлагин-палацу або в саду Михайлівського палацу, а його форми були «просты, но удивительно гармоничны, и белые колонны одинаково восхитительны: и когда они выделялись на фоне зеленого луга (если смотреть – на беседку от дома), и когда сквозь них проглядывалась чаща парка

(если рассматривать павильон от реки)»⁵².

Недалеко від палацу містился оранжерея, котра являла собою довгий корпус, до торцевих фасадів якої були приставлені напівкруглі, в класичному стилі входи, а на відокремленому острові ставка «павільйон любові».

Усередині палац був багато і вишукано оздоблений в стилі Людовика XVI. Його просторий вестибюль, що вів у розташований усередині палацу величезний зал, був прикрашений колонами і розписаний білим на синьому фоні.

Стіни залу були увішані портретами царів з роду Романових і прикрашені багатим орнаментальним розписом із зображенням римських руїн в медальйонах.

Посередині залу була встановлена велика ваза, а із стелі звисувалась величезна кришталева люстра з блакитним склом грушовидної форми усередині.

Крім залу і вестибюля, в палаці були дві гарно прикрашені вітальні, дві напівзали, їдальня, велика бібліотека і безліч кабінетів та спалень.

Садиба завжди захоплювала своїх відвідувачів багатством та красою споруд і обстановки.

У своїх спогадах офіцер кавалерійського полку Микита Іванович Толубеев, який з групою товаришів по службі відвідав на початку XIX століття садибу Судієнків в Очкиному, писав: «Едучи туда, мы предполагали увидать в Очкино все обыкновенное – сельское, но как удивились, когда представилось нам все городское, и даже столичное. Двор представлял собой квадратную площадь, величиной десятины с две или более. Он прилегал к реке Десне и возвышался над нею.

На противоположной стороне двора находился огромный трехэтажный, каменный, новейшей архитектуры дом, а по обе стороны от него были расположены большие каменные флигели, которые образовывали скобу, концами к Десне прилегающую, почему в полую воду, когда она почти равнялась с поверхностью двора, проходящие по Десне водоходные суда представлялись, как будто по двору плывущими.

Все это огромное строение наполнено было дорогою мебелью, особенно главный дом, в котором были комнаты, обитые китайскими тканями обоями, ценою тысяч по двадцать и тридцать.

Столовая вся была обвешана грудными в натуральную величину портретами всех известных российских князей, царей и императоров, здесь же находился и тканый портрет императрицы Екатерины II-й, превосходной работы, а под ним портреты Безбородко, Румянцева, Суворова, Потемкина и других, отличившихся в военной, статской и придворной службах мужей.

В верхнем этаже многие комнаты были обвешаны такими же портретами всех по истории известных европейских, азиатских и даже частью африканских и американских государей.

Почти все комнаты снабжены были часами футлярными, столовыми и прочими, какие для удовлетворения богатой роскоши выдуманы. Нет из них ни одних часов, которые бы стоили одну тысячу, но всякие – две, три, четыре, пять, десять тысяч и так далее, даже до двадцати четырех тысяч рублей.

В одной комнате стоит китайская кровать, которая также стоит более десяти тысяч рублей, и все флигели наполнены также дорогою мебелью.

Словом, нам, ехавшим от Новгород-Северского по необитаемым местам и между лесов, все наружное в Очкино показалось волшебным, а внутреннее привело в удивление»⁵³.

Не менше був захоплений садибою Судієнків і малоросійський генерал-губернатор князь Олексій Борисович Куракин, який під час подорожі по губернії в серпні – вересні 1802 року захворів і на декілька днів зупинився в Очкиному. Свої спогади, пов'язані з тією подією, він 5 вересня 1802 року описав у листі до свого брата О.Б. Куракина: «Среди мест, в которых я останавливался, находится жилище господина Судиенкова. Я оставался там на два дня и чувствую себя лучше после этого. То, что я нашел у него, нельзя представить себе: количество, красота и

вкус домов далеко от дорог и в окружении лесов находящихся, напоминают мне сказочные времена. Только богатство домов графа Шереметьева и Безбородко могли бы превзойти богатство этой мебелировки; все остальные не могут даже и сравниться»⁵⁴.

Запам'ятала садибу Судієнків і відомий російський колекціонер, дійсний член товариства витонченого мистецтва і член спілки декоративно-прикладного мистецтва Росії Марія Клавдіївна Тенишева, яка в 1892 році пропливала по Десні поблизу Очкиного на пароплаві «Благодать». Свої спогади від побаченого вона описала в книзі «Впечатления моей жизни», яка була випущена в 1933 році в Парижі: «Перед нами раскинулась удивительно величественная картина, облитая ярким солнцем. Утопая в пышной весенней зелени, на фоне колоссальных тополей, лип и дубов торжественно стоял роскошный белый господский дом с высокими гордыми колоннами. Это чарующее видение – творение прошлого, страница, созданная и пережитая нашими дедами, баловнями судьбы, разом, неожиданно предстала перед нами. Название этого рая – Очкино. Мы навсегда сохранили впечатление этого истинно барского жилища, редкого по красоте и уюту»⁵⁵.

У маєтку Судієнків в Очкиному зберігалось безліч предметів, які мали високу історичну і художню вартість. Серед них ваза імператорського заводу Павловського часу; ваза з пейзажем Олександрівського часу; багато предметів, виготовлених на заводі найближчих родичів господарів будинку Миклашевських; чудовий орган з темного горіхового дерева, покритий вишуканою бронзовою арматурою; чарівні мініатюри, датовані 1785 г.; дивовижна «кришталева гірка» епохи Людовика XVI з кулею зверху і пірамідами та лірами понизу; плафон «з фруктами» і видами античних білих споруд, що виділялись на рожевому фоні, немов камінь, та багато інших дивовижних за своєю красою та вишуканістю витворів мистецтва⁵⁶.

Проте найбільший інтерес представляла картинна галерея. Вона належала до найвідоміших приватних колекцій в Україні, і справжні шанувальники мистецтва ставили її в один ряд з колекціями О.М. Лазаревського (зібрання старовини, гравюр і портретів українських діячів); В.В. Тарновського (зібрання портретів і предметів домашнього побуту) та інших збирачів старовини⁵⁷.

Колекція включала у себе портрет засновника садиби О.С. Судієнка роботи відомого портретиста В.Л. Боровиковського; портрет О.С. Судієнка роботи Д. Левицького; портрет його сина Михайла роботи французького живописця Ф.К. Винтергальтера; портрет князя Кантемира роботи Д. Левицького; портрет князя О.А. Безбородька (автор невідомий); портрет графа П.О. Румянцева-Задунайського (автор невідомий); портрет імператора Павла (автор невідомий); автопортрет, що приписувався К. Брюллову; дві картини «Фрукти» відомого швейцарського живописця Ж.Е. Ліотарда; полотна Вувермана і Вандервелде; дві картини, що приписувались Тер'єру;⁵⁸ одна з кращих картин німецького художника Фогель-фон-Фогельштейна «М.О. Судієнко з сім'єю»⁵⁹; портрет О.С. Пушкіна «Типа Кипринського», писаний олією, акварель О.М. Кунавїна «Очкине», портрети царів з роду Романових та багато інших полотен, а також малюнки з видами Києва, Михайлівського монастиря, Софійського собору і т.д., а також бюст О.А. Безбородька (за іншими даними, князя Г.О. Потьомкіна), імовірно, роботи відомого російського скульптора Федота Івановича Шубіна.

Окрім зазначених картин, у садибі зберігалась колекція старовинних українських портретів⁶⁰. Проте докладних відомостей про її склад немає⁶¹.

Є лише згадка про те, що при виданні книги «Історичні діячі Південно-західної Росії в біографіях і портретах» (Київ, 1885 р.), «портрет Юрія Хмельницького писан был с изображения его, находящегося у Судиенко»⁶².

Після жовтневої революції садиба Судієнків в Очкиному була зруйнована, а величезна бібліотека, старовинні меблі, посуд та інше майно були захоплені місцевими селянами, «кто, сколько успел захватить»⁶³.

На початок 1927 року, за спогадами місцевого краєзнавця Федора Лукича

Котова, «от кирпичных строений усадьбы оставались только фундаменты, которые люди разбирали на кирпичи и продавали для кладки печей. Столетние деревья – пирамидальные тополи, клены, липы, ели и фруктовые сады были срезаны, а прекрасный уголок земли превращен в пустырь».

З колись величного садибного комплексу і прекрасного парку до наших днів збереглися лише три зарослі ставки та декілька вікових дубів. Все інше, на жаль, назавжди втрачено.

Нічого невідомо і про долю картинної галереї, що зберігалась в Очкиному.

У 1920 році на збереження в Новгород-Сіверський музей надійшло близько 35–40 картин і гравюр: «...очень хорошая вещь немецкого художника Фогеля, изображение девочки пяти-семи лет, 2 хороших старинных портрета с изображением мужчины в костюме эпохи Павла I и молодого человека 20-30 годов XIX века, гравюры, в большинстве французские и английские XVIII – XIX веков, фарфоровые изделия императорского завода Екатерининского времени и других фабрик» тощо, які, можливо, належали родині Судієнків, однак достеменно про це нічого невідомо⁶⁴.

1. Модзалевский В.Л., Малороссийский родословник. – Киев, 1914. – Т. 4. – С. 798-799.
2. Добровольский П.М. Описание исторического музея Черниговской губернской ученой архивной комиссии. Часть вторая: Исторический отдел: быт военный и домашний. – Чернигов: Типография Губернского Правления, 1905// Труды ЧГАК. Выпуск шестой. – Чернигов, 1905. – С. 121 – 122.
3. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – Киев, 1914. – Т. 4. – С. 797.
4. Там само.
5. Лазаревский А. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Стародубский. – Киев, 1888. – Т. 1. – С. 207.
6. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Киев, 1914. – Т. 4. – С. 798 – 799.
7. Там само.
8. Иосиф Степанович Судиенко, щедрый жертвователю на нужды образования: / Милорадович Г. // Черниговские губернские ведомости. – Чернигов, 1896. – № 699.
9. Петелин В.В. Фельдмаршал Румянцев: Документальное повествование. – Воениздат. – 1989. – С. 274-276.
10. Григорович Н. Канцлер князь А.А. Безбородко в связи с событиями его времени. // Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1879. – Т. 26. – С. 51.
11. Модзалевский В.Л. Малороссийский Родословник. – Киев, 1914. – Т. 4. – С. 798-799.
12. Ратынский Н.А. Двор и правительство в России сто лет назад. //Русский архив. – М., 1886. – Книга 1. – С. 162.
13. Григорович Н. Канцлер князь А.А. Безбородко в связи с событиями его времени. // Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1879. – Т. 26. – С. 378.
14. Гарновский М.А. Записки Михаила Гарновского. 1786-1790 // Русская старина. – СПб., 1876. – Т. 15. – № 4. – С. 692.
15. Григорович Н. Канцлер князь А.А. Безбородко в связи с событиями его времени. // Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1879. – Т. 26. – С. 479.
16. Гарновский М.А. Записки Михаила Гарновского. 1786 – 1790 // Русская старина. – СПб., 1876. – Т. 15. – С. 497.
17. Григорович Н. Канцлер князь А.А. Безбородко в связи с событиями его времени. // Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1879. – Т. 26. – С. 481.
18. Чтения в обществе истории и древностей российских. – М., 1867. –Кн. 1. – С. 137.
19. Григорович Н. Канцлер князь А.А. Безбородко в связи с событиями его времени. // Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1879. – Т. 26. – С. 384.
20. Павловский И.Ф. О шведской могиле и капитале Судиенко. // Русская старина. – СПб., 1904. – Т. 119. – С. 229 – 239.
21. Петухов Е. Гимназия высших наук князя Безбородко в Нежине. // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1895. – Часть ССЦИ. – С. 74 –75.
22. Архив Князя Воронцова. – М., 1879. – Книга 30. – С. 425.
23. Петухов Е. Гимназия высших наук князя Безбородко в Нежине. // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1895. – Часть ССЦИ. – С. 74 –75.
24. Письма графа В.П. Кочубея. // Русская старина. – СПб., 1870. – Т. 1. – С. 298 – 303.
25. Там само.
26. Толубеев Н.И. Записки Никиты Ивановича Толубеева (1780 – 1809). Издание редакции исторического журнала Русская старина. – СПб., 1889. – VIII. – С. 82 – 85.
27. Павловский И.Ф. К истории Шведской могилы. Пожертвование И.С. Судиенко и его

- духовное завещание. – Полтава, 1914. – С. 30 – 36.
28. Фролов Н. О Пушкине и семье Судзенко: На коленях у великого поэта играл будущий владимирский губернатор. // Владимирские ведомости. – 2006. – 3 июня. – С. 8 – 9.
29. Архив Государственного совета. – СПб., 1878. – Т. 3. – С. 46.
30. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1873. – Т. 1. – С. 266.
31. Добровольский П.М. Путешествие императрицы Екатерины II чрез Черниговский край. // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1903. – Вып. 5. – Отд. 2. – С. 85-86.
32. Материалы для статистики Российской империи. – СПб., 1841. – С. 12.
33. Общий отчет, представляемый его императорскому величеству по Министерству народного просвещения за 1840 г. // Журнала Министерства народного просвещения. – СПб., 1841. – Часть XXX. – С. 65 – 66.
34. Высочайшие повеления. // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1840. – Часть XXVI. – С. 138 – 140.
35. О приведении в действие постановления полтавского дворянства о дополнительном пожертвовании на содержание пансиона при тамошней гимназии. // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1842. – Часть XXXV. – С. 6.
36. Официально-учебные прибавления к журналу Министерства народного просвещения №III. // Журнал министерства народного просвещения. – СПб., 1850. – Часть LXVII. – С. 49 – 50
37. Павловский И.Ф. К истории Шведской могилы. Пожертвование И.С. Судзенко и его духовное завещание. – Полтава, 1914. – С. 24.
38. Там само. – С. 25.
39. Бучкевич В.Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. – Полтава, 1902. – С. 217.
40. Там само. – С. 219.
41. Там само. – С. 223.
42. Открытие церковной учительской школы при Сампсониевской церкви на поле Полтавской битвы. // Церковные ведомости. – СПб., 1899. – №45. – С. 1859 – 1860.
43. Корноухов Е.А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии. // Труды Черниговской учёной архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Т. 7. – С. 25.
44. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 6. – С. 82 – 83.
45. Там само. – С. 18.
46. Павловский И.Ф. К истории Шведской могилы. Пожертвование И.С. Судзенко и его духовное завещание. – Полтава, 1914. – С. 30.
47. Дневник А.М.Марковича. // Лазаревский А.М. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – Киев, 1898. – Т. 4. – С. 53.
48. Павловский И.Ф. К истории Шведской могилы. Пожертвование И.С. Судзенко и его духовное завещание. – Полтава, 1914. – С. 40.
49. Греч А.Н. Венок усадьбам. //Памятники Отечества. – М., 1994 – 1995. – №32.
50. Врангель Н.Н. Старые усадьбы. Очерки русского искусства и быта. – СПб., 1910. – С. 8.
51. Лукомский Г.К. «Очкино, имение Е.А. Судзенко». // Столица и усадьба. – Петроград, 1914. – №21. – С. 7.
52. Там само. – С. 8.
53. Толубеев Н.И. Записки Никиты Ивановича Толубеева (1780 – 1809). Издание редакции исторического журнала Русская старина. – СПб., 1889. – VIII. – С. 82 – 85.
54. Восемнадцатый век. Исторический сборник, издаваемый по фамильным бумагам фамильного архива почетным членом Археологического института князем Ф.А. Куракиным. – СПб., 1904. – Т. 1. – С. 299.
55. Тенишева М.К. Впечатления моей жизни. Издательство: Молодая гвардия. – М., 2006. – С. 84.
56. Лукомский Г.К. «Очкино, имение Е.А. Судзенко». // Столица и усадьба. – Петроград, 1914. – №21. – С. 10.
57. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб., 1897. – Т. 20. – С. 120 – 121.
58. Там само. – С. 3 – 11.
59. Барон Врангель. Иностранцы XIX века в России. // Старые годы. – СПб., 1912. – (Июль – сентябрь). – С. 34 – 35.
60. Иконников В.С. Опыт русской историографии. – Киев. 1892. – Т. 1. – Кн. – С. 1420.
61. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты. // Киевская старина. – Киев, 1882. – Т. 4. – С. 175.
62. «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах». – Киев, 1885. – Вып. 1. – С. VI.
63. Игрицкий И.В. «1917 год в деревне». – 1929. – С. 185.

64. «Из отчета губинспекции по музейной части губполитпросвета о результатах проверки состояния Новгород-Северского художественного музея от 30.10.1922 г.» Государственный архив Черниговской области, ф. р-593, оп. 1, д. 1171, л. 89 – 90.

В статье рассказывается об Осипе Степановиче Судьенко, известном благотворителе конца XVIII начала XIX века. В ней приводится перечень основных его пожертвований, на которые были возведены Сампсониевская церковь и памятник русским воинам, погибшим на поле Полтавской битвы, благородные пансионы при Черниговской и Полтавской гимназиях и т.д., а также описывается его усадьба в Очкино.

This article says about Osip Stepanovich Sudienko, a famous philanthropist of the end of the 18th and the beginning of the 19th centuries. It contains a list of his main donations which helped in building of Sampsonievskaya church and the monument of Russian warriors fallen in the Poltava battle, noble boarding schools as parts of Chernigov and Poltava gymnasiums, etc. This article also describes his patrimony estate in Ochkiно.

УДК 94(447):334.73

Тетяна Онінко

ОЛЕКСАНДР ШЛІХТЕР ЯК КООПЕРАТОР: МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ

Аналізується досвід господарської діяльності державного діяча Олександра Шліхтера під час його перебування на посаді голови правління Всеукраїнської центральної спілки споживчих товариств України у період фінансово-економічної кризи 1923 р.

Історію радянської доби неможливо уявити без тих, хто фанатично здійснював більшовицькі експерименти, будучи переконаним у їх необхідності і правильності. Однією з таких постатей бурхливої і водночас суперечливої епохи був Олександр Григорович Шліхтер. У радянській історіографії він відомий як визначний революціонер-більшовик, соратник Леніна, талановитий партійний і державний діяч, менше наголошувалося на заслугах у галузі економічної науки [1]. Нині про Олександра Шліхтера взагалі не згадують, намагаючись викреслити з нашої минувшини. Проведений автором статті огляд наявної літератури засвідчує, що практично в жодному джерелі не з'ясовано його внесок у розвиток кооперації. Маловідомим є факт, що будучи головою правління Всеукраїнської центральної спілки споживчих товариств України (Вукоопспілки) з кінця травня по листопад 1923 р., О.Г.Шліхтер вирішував непрості питання функціонування системи в умовах економічної кризи – так званих “ножиць цін”. Отже, мета даної наукової розвідки – проаналізувати результати піврічної діяльності Олександра Шліхтера на чолі правління Вукоопспілки в один із важких періодів її діяльності – 20-і рр.

© Онінко Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України

XX ст., пов'язаний з розходженням цінних еквівалентів на промислові товари та сільськогосподарську продукцію.

Біографія О.Г. Шліхтера – типова як для більшовика. Народився він 20 серпня (1 вересня) 1868 р. у місті Лубнах на Полтавщині в сім'ї теслі. Будучи гімназистом Прилуцької гімназії, залучився до революційної діяльності. Сімнадцять років у цілому провів у царських в'язницях та на засланні. Проте у перервах між арештами Олександр Шліхтер встигав навчатися – спочатку в Харківському, а потім у Бернському (Швейцарія) університетах. З 1893 р., двадцятип'ятирічним юнаком, перебуваючи в Полтаві, працював у статистичному бюро місцевого земства. Вірогідно, саме в цей час починається формування його як вченого-економіста. Пізніше О.Г.Шліхтер завідував статистично-економічним бюро Самарського земства, працював економістом-статистиком Красноярської губернської управи. Перші наукові праці молодого вченого друкувалися з 1896 р. Результатом експедиції по Сибіру стала розвідка “Кустарные промыслы в Енисейской губернии” (1915 р.), удостоєна премії Російської Академії наук. Отже, у дореволюційний час Олександр Шліхтер проявив себе не лише як революціонер, а й як талановитий науковець.

З приходом радянської влади О.Г. Шліхтер займався продовольчим забезпеченням Москви та Петрограда, обіймав посаду народного комісара землеробства РРФСР, а трохи пізніше (1918-1919 рр.) очолив Народний комісаріат продовольства України (Наркомпрод). Відомо, що він був жорстким керівником періоду революції та громадянської війни. Робота на посаді народного комісара продовольства в умовах війни вимагала прийняття швидких та оперативних рішень, тому часто О.Г. Шліхтеру доводилось вдаватися до диктату щодо старих кадрів Міністерства землеробства: іноді він ішов на те, щоб арештувати непокірних, які не бажали виконувати вказівки нової влади. Нерідко доводилось нехтувати колективною думкою, нав'язуючи директиви партійних та радянських органів, особливо тоді, коли це стосувалося справи забезпечення робітників та червоноармійців продуктами харчування.

Улітку 1918 р. нова влада намагалася “створити зразок” у продовольчій справі. Саме Олександр Шліхтеру, який відзначався хорошими організаторськими рисами і безкомпромісністю, уряд радянської Росії дав завдання виробити показовий досвід заготівлі хліба. Так почалася історія “Експедиції надзвичайного комісара з продовольства Шліхтера”. Його самого та помічників не випадково називали «бійцями продовольчого фронту» [2, с.39]. Революціонерові були надані значні повноваження, він мав усю повноту влади у питаннях, пов'язаних із продовольством. Владу, надану Раднаркомом, більшовик Шліхтер «уміло» використовував. Скрізь, куди він прибував (Тулська губернія, Урал, Сибір, Україна), здійснювалося “беззаперечне виконання розверстки” [3, с.40]

Навесні 1919 р. уряд УСРР запровадив політику “воєнного комунізму”. О.Г. Шліхтера направляють в Україну із призначенням на посаду народного комісара продовольства [4, с.3]. З його прибуттям хлібозаготівельна кампанія тут посилилась, у результаті було налагоджене безперебійне постачання хліба до Москви та Петрограда. Лише з 6 по 9 липня 1919 р. було відправлено до радянської Росії 14 маршрутних потягів хліба [5, с.45]. Пізніше Олександр Шліхтер, аналізуючи продовольчу політику в Україні періоду “воєнного комунізму” 1919 р., зізнався, що вдалося забрати у селян 8,5 млн. пудів хліба замість 50 млн. і що “кожний пуд заготовленого хліба забарвлений краплями крові” [6, с.8]. Коментар у цьому разі зайвий.

З другої половини 1921 р. Олександр Шліхтер перебував на дипломатичній роботі в Австрії, будучи при цьому повноважним представником і торгпредом РСФРР. Підтримуючи взаємовигідне співробітництво між країнами різних суспільних систем, він вважав, що прагматичний підхід відкриває «широкий шлях до розв'язання досить важливих, часто-густо дуже заплутаних економічних та політичних питань у спосіб договірною порозуміння” [7, с.293]. Характерно, що

він виступав не лише за європейський, а й за азійський вектор зовнішньоекономічних зв'язків.

О.Г. Шліхтер проявив себе не лише на господарській, але й на ідеологічній роботі. З квітня 1923 р., коли в Україні розпочалася політика українізації, він (вважають, що Олександр Григорович мав німецькі корені) брав активну участь у заходах з її проведення, бо такою була директива згори. Для керівництва українізацією в різних сферах суспільного життя були створені спеціальні підкомісії; одну з них, яка мала проводити українізацію в кооперації, зокрема споживчій, очолив Олександр Шліхтер. Українізація у цій галузі проходила з великими труднощами, особливо в керівному апараті, сформованому з представників різних національностей. Документи переконують, що політика українізації в системі споживчої кооперації тривала не один рік. Слід зауважити, що численні директивні розпорядження і вказівки О.Г. Шліхтера супроводжувалися недостатньою пропагандистською і роз'яснювальною роботою серед кооператорів.

З травня 1923 р. Олександр Шліхтер працює безпосередньо в споживчій кооперації. Після переведення Володимира Затонського на іншу роботу посада голови правління Вукоопспілки залишалась вільною. Потрібна була людина, котра добре знала б Україну та економічну справу. Так, шляхом формального обрання, а точніше – у зв'язку з директивним призначенням керівництвом правлячої партії переконаний більшовик Шліхтер на 3-ій сесії Ради Вукоопспілки (травень 1923 р.) обійняв посаду голови правління Всеукраїнської спілки споживчих товариств України [8, арк.65]. Сесія ради Вукоопспілки, що проходила під його головуванням, визначила коло питань, які потребували термінового вирішення: фінансове становище споживчої кооперації, активізація торгівлі фабрикантами на селі, організація роботи Книгоспілки та Вищих кооперативних курсів, взаємозв'язки загальногромадянської та робітничої міської кооперації, участь споживчої кооперації в українському та російському товариствах „Експортхліб” тощо [9, с. 2-4]. О.Г. Шліхтер перебував на цій посаді до листопада 1923 р., одночасно залишаючись членом колегії Наркомату закордонних справ СРСР та уповноваженим цього Наркомату в Україні.

Як голова правління Вукоопспілки Олександр Григорович почав активно “перетворювати кооперацію буржуазну на кооперацію соціалістичну”. Прикметно, що суттєву увагу він передусім приділяв робітничій кооперації, дотримуючись класового принципу забезпечення населення. Головування О.Г.Шліхтера відбувалося у складний період кризи збуту промислових товарів, коли був порушений товарообмінний еквівалент між містом та селом. Тож як голова правління Вукоопспілки постійно тримав під контролем робітниче забезпечення. Так, на засіданні президії правління Вукоопспілки 8 серпня 1923 р. була заслухана доповідь голови про забезпечення київських робітників хлібом за помірними цінами. Саме він запропонував створити спеціальну комісію у складі представників робітничої кооперації, якій доручили терміново (протягом кількох днів) розробити та представити на затвердження президії правління конкретні пропозиції щодо регулярного забезпечення робітників хлібом та план технічного впровадження їх у життя [10, арк.117].

Документи засвідчують, що О.Г. Шліхтер усіяко відстоював інтереси робітничої кооперації України перед керівними державними органами. Не раз йому доводилося виступати досить різко. Відомо, що 10 вересня 1923 р. до Ради праці та оборони СРСР була направлена телеграма від імені голови РНК УРСР В.Я.Чубаря та голови правління Вукоопспілки О.Г.Шліхтера, в якій виражався протест проти зменшення кредиту по лінії Народного комісаріату фінансів, призначеного робітничій кооперації України. Замість обіцяних 2 млн. крб. НКФ СРСР виділив 1,5 млн. крб. Голова правління Вукоопспілки наполягав на попередній сумі з тим, щоб не відбулося зменшення заготівельних операцій сільськогосподарських продуктів для робітників [11, арк.83]. Після кількох звернень до центральних органів проблему вдалося вирішити позитивно.

Разом з тим у складний час економічної кризи Олександр Шліхтер, на нашу думку, запроваджував суперечливі, не завжди економічно обґрунтовані заходи. Так, наприклад, для активізації торговельної діяльності споживчої кооперації влітку 1923 р. замість фінансово-економічних заходів його підлеглі вдавалися до агітаційних: зокрема, створювали показові кооперативні пункти, організовували конкурси на краще сільське споживче товариство та вклали великі кошти у павільйон на Всесоюзній сільськогосподарській виставці у Москві для демонстрації успіхів української кооперації. Однак ці популяризаторські акції не вирішили існуючу економічну проблему, дисбаланс цін тривав, поглиблюючись усе більше [12, арк.122].

Для обговорення шляхів виходу зі складної економічної ситуації була скликана IV позачергова сесія ради Вукоопспілки, яка проходила 5-7 жовтня 1923 р. [13]. Голова правління Вукоопспілки О.Г. Шліхтер у своєму виступі констатував: «Кооперація і в центрі, і на місцях в одному відношенні йшла неправильним шляхом, маючи на меті відновлення товарних цінностей, вона і в центрі, і на місцях часто робила зайві високі націнки на товари і цим самим створювала труднощі для придбання товарів споживачами. Цей факт треба визнати, треба перестати скакати за трестами «півником», треба вступити на шлях зниження розцінок» [14, арк. 85-85 зв.]. Після тривалої дискусії сесія ухвалила негайно знизити ціни на товари (див. табл.)*.

Таблиця

Знижки на товари, затвержені IV позачерговою сесією ради Вукоопспілки 5 жовтня 1923 р.*

Вид товару	Скидки
Мануфактура	25%
Сукно	40%
Галантерея	25
Шкіряне взуття	15%
Бакалія	16
Паперові товари	10%
Бакалія	4%
Посуд	25%
Залізні вироби	25%

* Складено на підставі: ЦДАГО України. Ф. 1.– Оп. 20.– Спр. 1743.– Арк. 143.

Ціни були знижені в середньому на 20% у центрі й на 10-15% – на інших шаблях кооперативної системи. У результаті Вукоопспілка понесла серйозні збитки і впродовж 1923/1924 рр. працювала переважно на позичені кошти. [15, арк. 53 зв.]. Проведені заходи щодо зниження цін на промислові товари незабаром стали однією з причин звільнення з роботи голови правління Вукоопспілки Олександра Шліхтера.

Як керівникові йому доводилось розв'язувати конфліктні ситуації у відносинах між Вукоопспілкою та радянськими і кооперативними органами СРСР. Непросто складалася співпраця Вукоопспілки та комісії з внутрішньої торгівлі при Раді праці та оборони СРСР. Так, у службовій записці РПО СРСР (датованій 11 жовтня 1923 р.) від правління Вукоопспілки вимагали пояснити укладення правлінням торговельних угод на Нижньогородському ярмарку, що свідчило про нерегульованість відносин між союзними і республіканськими структурами. Незважаючи на диктат центру, О.Г. Шліхтер у цій ситуації зумів відстояти законність здійснених Вукоопспілкою торговельних операцій щодо закупівлі мануфактури, яка користувалася великим попитом у селян [16, арк. 84].

Протягом осені 1923 р. О.Г.Шліхтер брав активну участь у розробці документів, які стосувалися переходу пайовиків споживчої кооперації на добровільне членство. Проте запроваджувати в життя ці рішення довелося вже його послідовникам.

Немало зробив Олександр Шліхтер для виходу української кооперації на закордонні ринки. Зовнішньоекономічні операції він вважав надзвичайно важливою справою Вукоопспілки. Архівні документи дають підставу стверджувати, що голова правління підтримував зв'язки з Міжнародним кооперативним альянсом (МКА). Ряд листів до МКА за підписом Олександра Шліхтера складено англійською мовою. У червні 1923 р. Олександр Григорович був обраний до складу Центрального комітету альянсу, де отримав можливість пропагувати досягнення української кооперації [17, арк. 70]. Саме на час його перебування на посаді голови правління Вукоопспілки припадає запровадження в Україні (перша субота липня) святкування Міжнародного дня кооперації, що сприяло тіснішим зв'язкам споживчої кооперації з європейським та світовим кооперативним рухом, зростанню авторитету УСРР.

Оскільки вищою інстанцією у споживчій кооперації тоді була Центроспілка СРСР, українська кооперація не могла розгорнути свою закордонну діяльність на повну силу. Протягом вересня 1923 р. О.Г.Шліхтер неодноразово звертався в різні інстанції щодо оформлення права української кооперації як самостійного органу за кордоном. Зокрема, він переконував керівництво УСРР сприяти оформленню права на представництво Вукоопспілки у Берліні, одночасно клопотався з аналогічним проханням перед Радою праці та оборони СРСР. [18, арк. 81]. Нарешті, питання було вирішено, й українські кооператори відкрили самостійне представництво в Німеччині, що сприяло розширенню зовнішньоекономічних зв'язків [19, арк. 85-86].

У листопаді 1923 р. О.Г. Шліхтера звільнили з посади голови правління Вукоопспілки. Це був час, коли розбіжність у цінах на промислові товари та сільськогосподарські продукти досягала своєї кульмінації. Переконані, що для усунення Олександра Шліхтера з посади було принаймні дві причини. По-перше, як уже зазначалось, він не виправдав сподівання вищого партійного та державного керівництва щодо роботи очолюваного ним центрального апарату споживчої кооперації у період загальної фінансово-економічної кризи, давши розпорядження про зниження цін на промислові товари, що збільшило збитковість кооперативних організацій. По-друге, позначилася напруженість у стосунках з колегами по роботі. Як підтверджують архівні документи, Олександрові Григоровичу іноді бракувало толерантності і виваженості у ставленні до співробітників [20, с. 6-7].

Варто підкреслити, що колишній голова правління Вукоопспілки О.Г. Шліхтер не був усунутий від влади взагалі, він продовжив роботу у керівних партійних і державних органах УСРР. З 1924 р. Олександр Григорович входив до складу кооперативної наради при ЦК КП /б/У, яка існувала як директивний партійний орган з метою керівництва всіма видами кооперації. У тому ж році його призначають ректором Комуністичного університету імені Артема в Харкові, де особливо гостро точилася партійна боротьба з прихильниками Троцького. Протягом 1924-1926 рр. Олександр Шліхтер, згідно з директивними вказівками, намагався “вичистити ворожі елементи” в цьому навчальному закладі. До речі, тут готували також керівні кадри для центрального апарату Вукоопспілки та райспоживспілок [21, арк. 185].

Протягом 1927-1929 рр. старий більшовик обіймав посаду народного комісара земельних справ. Він був прихильником колективізації сільського господарства, однак у листопаді 1929 р. на пленумі ЦК ВКП /б/, всупереч лінії Сталіна, виступам Молотова та Кагановича, разом із головою Укрколгоспцентру І.О.Гавриловим висловився за термін завершення колективізації не за рік, а за п'ять років. Можливо, саме тому незабаром Олександра Григоровича звільнили з посади наркома землеробства України.

О.Г. Шліхтера часто називають одним із творців голоду в Україні 1932-1933 рр. У даному питанні дотепер існує ряд серйозних суперечностей. Так, він справді був виконавцем волі Сталіна щодо колективізації села, одним з тих, хто забороняв завозити промислові товари і продукти у села, які не виконали плани

хлібозаготівель, контролював кожен крок як кооперативної, так і державної торгівлі [22, с. 381]. Однак, виступаючи на III Всеукраїнській конференції КП/б/У, яка відбулась у Харкові 6-9 липня 1932 р. за участю представників Москви, говорив про нереальність темпів колективізації і перевищення планів хлібозаготівель [23, с. 197-198]. Усе ж, будучи виразником інтересів правлячої партії, О.Г. Шліхтер причетний до голодної смерті тисяч українців. Це жорстока правда, яку не можна переписати.

Безсумнівно, Олександр Григорович справді був талановитою людиною. Працездатність його була феноменальною. За ініціативи О.Г.Шліхтера був створений Інститут соціалістичної реконструкції сільського господарства. Він відстоював необхідність створення в республіці власної промисловості, вимагав спорудження в Україні автотракторного заводу. Без належного постачання тракторами, на думку О.Г. Шліхтера, неможливо було встигнути за фактичними темпами колективізації. І таки почалося спорудження Харківського тракторного заводу. Однією із заповуток успішної колективізації господарювання Олександр Шліхтер вважав електрифікацію, отож боровся за неї.

Учений опублікував серйозні дослідження, присвячені використанню продуктивних сил району Великого Дніпра, сировинних ресурсів України. Зберігає і нині актуальність порушене ним питання про пошук українських нафти та газу. У 1934 р. Академія наук УСРР, де О.Г. Шліхтер був віце-президентом, а президентом – О. Богомолець, на свій страх і ризик розпочала бурові роботи. Зрештою 9 червня 1937 р. свердловина № 2- біс дала першу в Україні “лівобережну нафту”. Можна відзначити також і дослідження покладів руд кольорових та благородних металів і чимало іншого. Вагомі наукові розвідки здійснювала створена у 1936 р. Рада з вивчення продуктивних сил УРСР на чолі з Олександром Шліхтером.

Його наукові розробки як ученого-економіста, практична діяльність були високо відзначені радянською владою. У 1929 р. він став академіком АН УРСР, а з 1934 р. – академіком АН БРСР. З 1935 р. Олександр Григорович – доктор економічних наук. Протягом 1931-1938 рр. він був віце-президентом АН України.

Іноді можна зустріти сучасні публікації, в яких стверджується, нібито вчений мав пряме відношення до знищення національного характеру Української академії наук, що він безпідставно став доктором економічних наук. Інші дослідники, навпаки, підкреслюють, що у керівника органів державної безпеки Берії Олександр Григорович був на “поганому рахунку” за виразні українські погляди [24, с. 3].

Чи має Олександр Шліхтер нести відповідальність за репресії спеціалістів 30-х рр., у тому числі до кооператорів? Напевне, так, оскільки був у вищому ешелоні влади. Водночас відомо, що він засуджував арешт голови Держплану України Ю.М. Коцюбинського, звертався з цього приводу до голови ВЦВК СРСР М.І.Калініна. Шануючи родину Коцюбинських, виступав з доповідями про творчість Михайла Михайловича, написав брошуру про відомого митця слова. Це мало велике значення, бо в ті часи М.М.Коцюбинського розглядали як “причетного до націоналізму” письменника.

1937 рік став для О.Г. Шліхтера переломним. Хоча його оминули арешти і заслання, але він був позбавлений реального впливу у владі. У цьому році старого комуніста вивели зі складу Політбюро ЦК КП/б/У, а наступного звільнили з посади віце-президента Академії наук України. Такий життєвий фінал чекав безперечно здібну людину, талановитого організатора, економіста-практика, фанатично переконаного у правильності більшовицької доктрини.

У біографії Олександра Шліхтера, як і в житті його попередника на посту голови правління Вукоопспілки Володимира Затонського, було багато протиріч. Не варто відкидати того факту, що обидва вони зробили певний внесок у розбудову споживчої кооперації України в перші роки непу. Проте адміністративні методи керівництва, готовність до виконання будь-яких завдань керівництва партії

та держави суперечили демократичним принципам споживчої кооперації і швидше шкодили, а не сприяли прояві її господарської ініціативи.

Сучасний фінансово-економічний стан споживчої кооперації багато в чому нагадує економічну кризу перших років непу. Врахування досвіду господарської діяльності споживчої кооперації в роки непу зберігає свою теоретичну і практичну значимість. Переконані, що без необхідної підтримки на державному рівні кооперація, особливо на селі, не зможе посісти достойне місце в соціально-економічній структурі, захистити пересічного споживача. Крім цього, апарат споживчої кооперації і в центрі, і на місцях потребує висококваліфікованих кадрів. З огляду на це аналіз діяльності Олександра Шліхтера як кооператора, його попередників та наступників на посаді голови правління Вукоопспілки набуває все більшої ваги та актуальності.

1. Вірник Д.Ф. Олександр Григорович Шліхтер. – К.: Наукова думка, 1979. – 110 с.
2. Каневский Е.М., Марголин Л.Г. У истоков советской торговли. – М.: Экономика, 1975. – С. 39.
3. Там само. – С.40.
4. Лубенський П., Ванцак Б. Ким же був О.Г.Шліхтер? (із нагоди його 125-ліття і не тільки...) // Лубенщина. – 1993. – 1 вересня. – С.3.
5. Каневский Е.М., Марголин Л.Г. У истоков советской торговли. – С. 45.
6. Шліхтер О.Г. Спомини // Літопис революції. – 1928. – Кн. 2. – С. 8.
7. Шліхтер О. Твори. Том V. – Харків: Пролетар, 1931. – С. 293.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Далі: ЦДАВО України). – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 1427. – Арк. 65.
9. Кооперативний бюлетень Вукоопспілки. – 1923. – № 13-14. – С. 2-4.
10. ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 1.– Спр. 1075. – Арк. 117.
11. Там само. – Оп. 6. – Спр. 3. – Арк. 83.
12. Там само. – Оп. 1. – Спр. 1075. – Арк. 122.
13. Сесія Ради Вукоопспілки // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 10 жовтня.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі: ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1743. – Арк. 85-85 зв.
15. ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 1636. – Арк. 53 зв.
16. Там само. – Оп. 6. – Спр. 3. – Арк. 84.
17. Там само. – Арк. 70.
18. Там само. – Арк. 81.
19. Там само. – Арк. 85-86.
20. Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – 2006. – 20 жовтня. – С. 6-7.
21. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2091. – Арк. 185.
22. ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 1636. – Арк. 53 зв.
23. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С. 197-198.
24. Лубенський П., Ванцак Б. Ким же був О.Г. Шліхтер? // Лубенщина. – 1993. – 1 вересня. – С.3.

Анализируется опыт хозяйственной деятельности государственного деятеля Александра Шлихтера во время его пребывания на должности председателя правления Всеукраинского центрального союза потребительских обществ Украины в период финансово-экономического кризиса 1923 г.

There is an analysis of the experience of economic activity of statesman Alexander Shlihter during his stay on a post of the chairman of the board of the Central union of consumer societies of Ukraine in the period of financial and economic crisis of 1923.

Марина Рейко

РОСІЙСЬКА ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ХІХ ст. ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КАВКАЗЬКОЇ ВІЙНИ

У статті аналізується російська художня література ХІХ ст. як джерело з історії Кавказької війни та методологія даного міждисциплінарного напрямку в історичній науці. Російські письменники представили нам величезну кількість творів про Північний Кавказ, в яких відображається ставлення авторів та суспільства в цілому до проблеми, що є невід'ємною частиною історії самої війни.

Чи можливий союз літератури та історії? Відповідь істориків минулого звучала б як однозначне “ні”. Але поступова антропологізація історії, що розпочалась на Заході в першій половині ХХ ст., поставила в центр історичного дослідження людину, і така переорієнтація в методологічному полі стала суттєвим кроком на шляху до міждисциплінарної конвергенції літератури та історії. Наступним етапом даного процесу став лінгвістичний поворот у філософії на початку 1970-х рр. та спричинені ним зміни в історичному дослідженні. Згідно з вимогами сучасності, історик ставить запитання минулому, для відповіді на яке просто необхідно розширити джерельну базу дослідження. І тому ось уже більше сорока років історична наука намагається вийти на новий рівень, додаючи у свої повноправні носії інформації художню літературу та долаючи опозицію позитивістської методології науки.

Необхідно зауважити, що даний міждисциплінарний напрямок ще не набув популярності на вітчизняному науковому просторі, проте вже зроблені перші спроби: Б.І. Андрусин і В.Й. Борисенко досліджують історію України в художньо-літературних образах¹, а В.Й. Вовк зосереджується на художньо-історичних образах в нашій історії². Як і українські історики, російські тільки починають осягати даний континуум³, а от західні вже декілька десятиліть успішно використовують літературні надбання для висвітлення минулого, і особливої уваги в цьому контексті заслуговує досвід школи інтелектуальної історії. Зараз корифеями континууму “література-історія” визнані представники Кембріджської школи, а саме Дж. Покок та К. Скіннер (Великобританія), Р. Козелек (Німеччина), Д. Лакарпа, А. Гофф та Х. Вайт (США)⁴.

Незважаючи на те, що Кавказька війна ХІХ ст. викликала широкий резонанс у суспільстві, питання про інтелектуальний вимір воєнного конфлікту є новим і розроблене істориками досі не було. Така біла пляма в проблематиці війни викликана, мабуть, надмірною увагою до подій саме воєнного конфлікту, хоча проблема багатогранна, і є сенс проаналізувати її з такого незвичного для традиційної історіографії ракурсу.

Метою даної статті є аналіз художньої літератури як історичного джерела та інформативності літератури про Кавказ у ХІХ ст., визначення хронологічних рамок написання досліджуваних творів, висвітлення підходів до аналізу художньої творчості, а також характеристика методологічної бази даного міждисциплінарного напрямку.

© Рейко Марина Миколаївна – аспірантка історичного факультету кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педуніверситету імені Т.Шевченка.

Дослідники художньої літератури як історичного джерела не можуть просто зосереджуватись на історії літератури чи вивченні самої літератури. Для цього існують інші науки, але є певні конвергентні точки, як вивчення атиюдів, ставлень однієї соціальної групи до іншої та, взагалі, досягнення комунікативної атмосфери епохи. І варто сказати, що даний перелік не завершений – його можна доповнити іншими інноваціями істориків. Залучаючи художню літературу, історик має звернути увагу на те, що її роль як джерела визначається не стільки змістом твору, скільки його значенням як літературно-художнього явища певної історичної епохи. У художньому творі порушуються найгостріші питання, нерозривно пов'язані з епохою, в яку творили митці⁵.

На особливу увагу заслуговує методологічна база істориків, що використовують літературу як історичне джерело. Варто нагадати в цьому аспекті, що інтелектуальна історія виступає проти конкретної методології і авторитаризму наукового методу⁶. П. Іхалайнен, проаналізувавши методологічні пошуки представників інтелектуальної історії, дійшов висновку, що лише комбінація та модифікація їхніх здобутків може дати найкращий результат у контексті діалогу з історичним джерелом⁷. При такому методологічному космополітизмі головним залишається джерело з його правильно відображеним сенсом, адже контекст залежить від часу, і те, що ми вкладаємо в нього, може радикально різнитися з інтенціями автора.

Аналізуючи інформативність російської художньої літератури як джерела з історії Кавказької війни, маємо зауважити, що в XIX ст., разом із появою на творчій арені О.С. Пушкіна, починається Золотий вік російської літератури. Значення художників слова в Російській імперії важко переоцінити, вони так чи інакше були пов'язані з найважливішими подіями країни. Письменники порушували найгостріші для суспільства запитання, стоячи таким чином в опозиції до існуючого режиму, і важко згадати митця, який би не був у засланні чи не отримав інші “нагороди” за свою роботу. Освічене населення вважало цілком природним читати літературні журнали, вивчати нові вірші, цитуючи їх у спілкуванні, та слідкувати за новими надходженнями. Всі ці аспекти підвищують значення літературних творів XIX ст. як історичного джерела і навіть більше. Адже документальні матеріали були написані саме для того, щоб по них оцінювати минуле. А література ставила собі за мету відображати настрої та почуття своєї епохи, за що ці твори можна назвати ідеальними джерелами, такими собі “випадковими свідками”, за класифікацією джерел М. Блока.

Про Кавказ російські письменники починають писати вже з кінця XVIII ст., і першим підняв цю тему Г.Р. Державін, і хоча спроба була не дуже впевнена, але вона схвалювала громадськість, про що згадує О.С. Пушкін⁸. Наступний крок у цьому напрямку зробив В.А. Жуковський, фундатор романтизму на російських теренах. І хоча класичний підхід Державіна мало чим відрізняється від нового романтичного Жуковського, але в своїй творчості останній приділив більше уваги саме кавказькій проблемі. “Кавказький бум” у російській літературі цілковито пов'язаний з творчістю О.С. Пушкіна. “С лёгкой руки Пушкина Кавказ сделался для русских заветною страной не только широкой разгульной воли, но и неисчерпаемой поэзии, страной кипучей жизни и смелых мечтаний!” – констатував В.Г. Белінський⁹. Наступним, хто був натхненний музою Кавказу, став М.Ю. Лермонтов. Його творчість повністю просякнута кавказькою темою. Загалом в сер. 1820- поч. 40-х рр. завдяки старанням письменників Кавказ став наймоднішим не тільки для творів, дискусій, а й для проходження там служби. Молодь хотіла відчувати себе славними героями Пушкіна, Лермонтова, Бестужева-Марлінського¹⁰. Кожен автор вважав за необхідне замовити у своїх творах слово про Кавказ, і це стосується як першої половини століття, так і другої, хоча після “умиротворення Кавказу” пристрасті втихають, і на повну силу говорять про нього лише ті, хто проходив там службу.

Узагалі, проаналізувавши російську літературу XIX ст., ми виокремили

шістдесят пам'яток літератури дев'ятнадцяти авторів, які присвячені Кавказу або які опосередковано торкаються проблеми:

№ п/п	Рік написання	Автор	Назва	Жанр
1	1797	Державін Г.Р.	«На повернення графа Зубова»	вірш
2	1809	Бобров С.С.	«Стоя незыблимей и тверже»	вірш
3	1814	Жуковський В.А.	«До Восейкова»	вірш
4	1814	Капніст В.В.	«Безпека»	вірш
5	1815	Батюшков К.Н.	«До Ариста Фуска»	вірш
6	1821	Пушкін О.С.	«Кавказький полонений»	поема
7	1821	Кюхельбекер В.К.	«Єрмолову»	вірш
8	1823	Пушкін О.С.	«Так буйную вольность заколы теснят»	вірш
9	1828	Лермонтов М.Ю.	«Черкеси»	поема
10	1828	Лермонтов М.Ю.	«Кавказький полонений»	поема
11	1828	Пушкін О.С.	«Кавказ»	вірш
12	1830	Лермонтов М.Ю.	«Калли»	поема
13	1830	Полежаєв О.І.	«Єрпелі»	поема
14	1830	Лермонтов М.Ю.	«Черкешенка»	вірш
15	1830	Лермонтов М.Ю.	«Кавказ»	вірш
16	1830	Лермонтов М.Ю.	«Кавказу»	вірш
17	1830	Лермонтов М.Ю.	«Ранок на Кавказі»	вірш
18	1831	Бестужев-Марлінський О.О.	«Вечір на Кавказьких водах в 1824 році»	проза
19	1831	Пушкін О.С.	«Роман на Кавказьких водах»	проза
20	1831	Бестужев-Марлінський О.О.	«Листи з Дагестану»	проза
21	1831	Полежаєв О.І.	«Тарки»	вірш
22	1823-1831	Пушкін О.С.	«Євгеній Онегін»	поема
23	1832	Бестужев-Марлінський О.О.	«Аммалат-бек»	проза
24	1832	Лермонтов М.Ю.	«Ізмаїл-бей»	поема
25	1832	Лермонтов М.Ю.	«Аул Бастунжі»	поема
26	1832	Лермонтов М.Ю.	«Хаджі Абрек»	поема
27	1832	Полежаєв О.І.	«Чир-Юрт»	поема
28	1832	Лермонтов М.Ю.	«Сині гори Кавказу»	вірш
29	1832	Полежаєв О.І.	«Акташ-аул»	вірш
30	1832	Полежаєв О.І.	«Пісня горського супротиву»	вірш
31	1833	Полежаєв О.І.	«Лист до О.П. Лозовського»	вірш
32	1834	Бестужев-Марлінський О.О.	«Вечер на бивуаке»	проза
33	1835	Бестужев-	«Второй вечер на бивуаке»	проза

Отже, хронологічні рамки дослідження починаються з 1797 р., коли тему Кавказу піднімає Г.Р. Державін, та завершуються 1904 р., коли Л.М. Толстой, який служив на Кавказі в середині XIX ст., написав "Хаджі-Мурата". Пік кавказьких інтенцій у російських авторів припадає на період з 1828 по 1839 р.

Російські письменники почали осмислювати кавказьку проблему в рамках

класицизму, але основна кількість робіт припадає на романтичний напрямок. Відчуваючи нові віяння із Заходу, російські автори переймають романтизм як напрямок творчої діяльності, який, хоч і не без дискусій, набуває поширення в літературних колах за сприяння О.С. Пушкіна в 1820-х рр. Саме його "Кавказький полонений" заклав фундамент популярності кавказької тематики, як найвдаліший зразок для оспівування образу Свободи, характерного для романтичного напрямку в художній творчості. Натхненником Пушкіна та, взагалі, всіх "перших російських романтиків" став відомий англійський письменник Дж.Г. Байрон¹¹. Аналогічним байроновській Греції О.С. Пушкін обирає Кавказ, і тема отримала позитивний зворотний відгук, стала популярною. Про величезний успіх "Кавказького полоненого" згадує В.Г. Белінський: "Поэму читали всей грамотною Россией; она ходила в тетрадках, переписывалась девушками, охотницами до стишков, учениками на школьных скамейках, украдкою от учителя, сидельцами за прилавками магазинов и лавок. И это делалось не только в столицах, но даже и в уездных захолустьях"¹². Також користувались популярністю твори М.Ю. Лермонтова, О.О. Бестужева-Марлінського, О.І. Полежаєва, що дає нам можливість зробити висновок про широкі дискусії щодо кавказької проблеми в колах інтелігенції та освіченого населення Російської імперії. Починаючи з середини ХІХ ст. письменників захоплює новий напрямок – реалізм, в рамках якого створювались нові твори.

Важливо наголосити, що практично всі дослідники в написанні творів зосереджувались на власному досвіді, писавши про те, що бачили або чули самі, тобто відображали свою епоху, і тому їхні твори стали пам'ятками літератури¹³. Але і з даного правила можуть бути винятки. Так, Л.М. Толстой достатньо ретельно досліджував матеріали, розпочинаючи роботу над "Хаджі-Муратом": "Когда я пишу историческое, я люблю быть до малейших подробностей верным действительности"¹⁴. Окрім суб'єктивного досвіду, автор використовував документальні матеріали, джерела особистого походження, такі як: роботу О.Л. Зіссермана "25 лет на Кавказе", "Генерал-фельдмаршал князь О.И. Барятинский", "Хаджи-Мурат. Листи про нього князя М.С. Воронцова та розповіді кавказців. 1851-1852 рр.", "Збірник свідчень про кавказьких горців. Вип.1-10", спогади О.І. Андреева "По нетрях Дагестану", Є.А. Вердеревського "Полон у Шаміля" та ін¹⁵. Саме тому "Хаджі-Мурата" Л.М. Толстого можна прирівняти до фундаментальних досліджень та назвати апогеєм творчості на кавказьку тематику, в якому, на нашу думку, реалістичний підхід цілком природно поєднаний із романтичним забарвленням, і даний твір можна класифікувати як пам'ятку літератури і як історичну белетристику¹⁶.

При аналізі творів слід врахувати, що більшість авторів самі служили на Кавказі, тому на їх роботах слід зосередитись у першу чергу. Але ті, хто не був там, виражали ставлення певної соціальної групи до проблеми та впливали на діалог із соціумом, тому літературні твори не варто класифікувати за таким принципом. Аналізуючи літературу та значення її як історичного джерела, в першу чергу необхідно диференціювати роботи за популярністю серед населення, щоб прослідкувати зворотний зв'язок, і, таким чином, ми можемо виокремити суспільну думку, яка була більш розповсюдженою. Хоча абсолютизувати такий підхід не варто, адже і менш популярні роботи відображали нюанси ставлення соціуму до кавказької проблеми. Важливим етапом у роботі з такого роду джерелами є усвідомлення того, що, на нашу думку, більшу вагу при аналізі слід приділити поетичним творам, адже поезія – це емоція, вдягнена в слова, і написання поетичного твору відрізняється від написання прози. Поетичний твір іноді сам диктує наступну строфу автору, на відміну від прози, яка є виваженою. До того ж треба звертати увагу на не дозволені цензурою твори, які несли в собі заборонену інформацію і таким чином користувались ще більшим попитом у суспільстві.

Твори російської літератури ХІХ ст. відображають різноманітні аспекти ставлення до кавказької проблеми: від ставлення до місцевого населення, ролі жінок в кавказькому житті, виховання дітей, ставлення кавказців до таких моральних категорій, як добро, любов, свобода, аж до оцінки релігійного забарвлення воєнного

конфлікту, ролі видатних організаторів кавказького народу в ході війни та загальної характеристики воєнних дій з позиції письменників. Дані знання допоможуть нам не просто дослідити думки або ідеї минулого, а й глибше зрозуміти проблему російсько-кавказьких відносин, яка залишається актуальною і досі.

Також треба зауважити, що хоча літературні твори про Кавказ писалися в різних стилях – класицизм, романтизм, реалізм, але чіткої грані тут немає, і хоч би які були інтенції автора, роботи звучать романтично, що варто врахувати при аналізі джерел, адже автори сприймали події на Кавказі через романтичну призму, ідеалізуючи ситуації, героїв та їх роль у ході воєнних дій. Але виникає зустрічне запитання: "Чому російські письменники втілили ідеал Свободи саме в Кавказі? Чому це стало такою подією в літературному житті країни? Чи було це відлунням власних невільничих переживань?".

Отже, російська художня література пропонує нам велику кількість специфічних історичних джерел, які можна використати, аналізуючи ставлення суспільства імперії до кавказького питання. Враховуючи недостатню вивченість проблеми, дану тематику можна вважати широким полем діяльності для дослідників.

1. Історія України в художньо-літературних образах / Упоряд. Б.І. Андрусишин, В.Й. Борисенко. – Київ, 2000. – 356 с.
2. Вовк Ю.Й. Історія України в художньо-історичних образах з найдавніших часів до сер. XVI ст.: Навчальний посібник. – Тернопіль. – 2005. – 272 с.
3. История России XIX-XX веков: новые источники понимания / Под ред. С.С. Секиринского. – Москва, 2001. – С. 31-94.
4. Goff A. Historical Narrative, Literary Narrative – Expelling Poetics from the Republic of History // Journal of Book of Mormon Studies. – 1996. – № 5. – P. 54.
5. Шмидт С. О. Памятники художественной литературы как источник исторических знаний // Отечественная история. – 2002. – № 5. – С. 42-47.
6. Кока Ю. Современные тенденции и актуальные проблемы исторической науки в мире // Новая и новейшая история. – 2003. – № 3. – С. 34.
7. Ihalainen P. Language and Literature in Intellectual History. Return Literature. // www.jyu.fi/hum/laitokset/hic/en/staff/pihalainen
8. Пушкин А.С. Собрание сочинений в трех томах. Т. 1. – Москва, 1984. – С. 311.
9. История русской литературы. XIX век. Т. 1. / Под ред. проф. С.М. Петрова. – Москва, 1970. – С. 220.
10. Опульская Л.Н. Творческий путь Л.Н. Толстого / Л. Н. Толстой. Собрание сочинений в двенадцати томах. Т. 1. – Москва, 1984. – С. 27.
11. История русской литературы. XIX век. Т. 1. / Под ред. проф. С.М. Петрова. – Москва, 1970. – С. 215.
12. История русской литературы. XIX век. Т. 1. / Под ред. проф. С.М. Петрова. – Москва, 1970. – С. 218.
13. Шмидт С. О. Памятники художественной литературы как источник исторических знаний // Отечественная история. – 2002. – № 5. – С. 43.
14. Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. Сер. 2. Дневники. Т. 47. – Москва, 1937. – С. 112.
15. Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. Сер. 2. Дневники. Т. 47. – Москва, 1937. – С. 114.
16. Шмидт С. О. Памятники художественной литературы как источник исторических знаний // Отечественная история. – 2002. – № 5. – С. 44.

В статъє анализується російська художественна література XIX в. як источник історії Кавказської війни і методологія даного междисциплінарного напрямлення в історическій науке. Російські писатели представили нам огромное количество произведений о Северном Кавказе, в которых отобразено отношение авторов и общества в целом к проблеме, что является неотъемлемой частью історії самой войны.

Such investigation has focused on the Russian fiction XIX century such as the source of the history of Caucasian War and on the methodology of given interdisciplinary current in the historical science. The Russian writers produced the large quantity of works which were reflecting the attitudes of the authors and the society to the problem. The attitudes of Russian society to the Caucasian problem are the integral part of the history of Caucasian War.

Оксана Сагач

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ КОМІСІЇ ПРИ ВУЦВК ТА ЗДІЙСНЕННЯ ПОЛІТИКО- АДМІНІСТРАТИВНОГО РЕФОРМУВАННЯ УСРР НА ПОЧАТКУ 20-х рр. ХХ ст.

У статті висвітлюється історія створення Центральної адміністративно-територіальної комісії при ВУЦВК та її діяльність з підготовки та здійснення політико-адміністративного реформування УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст. Також розглядається діяльність місцевих адміністративно-територіальних комісій на прикладі Чернігівської губерньської адміністративно-територіальної комісії.

Територіальна організація суспільства – це поняття, в яке вкладається просторова організація або територіальна структура життя людей, що склалася на певному етапі соціально-економічного розвитку. Вона включає в себе розміщення населення і галузей виробничої і невиробничої сфери, природокористування, територіальний поділ праці, економічне або національно-етнічне районування, територіально-політичну та адміністративно-територіальну структуру держави. Від оптимального поєднання в територіальній структурі держави інтересів центру і регіонів, завдань кооперації і спеціалізації територіальних одиниць, міжгалузевих та міжрегіональних зв'язків залежить ефективність державного організму і якість суспільних відносин.

Поняттям «територіальна організація» рівною мірою охоплюється структура територіального устрою та адміністративно-територіальний процес. Поняттям «адміністративно-територіальний устрій» позначається система внутрішньої територіальної організації, яка закріплена законодавчо і вибудовується на основі поділу території держави на складові частини з метою забезпечення збалансованого розвитку регіонів і чіткої організації функціонування органів державної влади та управління на місцях. Основою своєю система адміністративно-територіального устрою є рукотворною, оскільки вибудовується центральними або місцевими елітами. На її формування впливають природно-географічні, економічні, демографічні та інші чинники.

Синонімом поняття «адміністративно-територіальний устрій» є поняття «адміністративно-територіальний поділ». Адміністративно-територіальний поділ зумовлений віддаленістю певних територій від державного центру. Така віддаленість унеможливає безпосередню реалізацію функцій і завдань влади на цих територіях і зворотний зв'язок без відповідних «передавальних» механізмів. Як правило, адміністративно-територіальний поділ є дво-, три- та чотирирівневим. Корекція мережі адміністративно-територіального устрою відбувається в ході адміністративно-територіальних реформ, що зумовлені зміною принципів реорганізації або поточними політичними потребами.¹

© Сагач Оксана Михайлівна – аспірантка відділу теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України.

В Україні одиницями адміністративно-територіального поділу в різні часи були землі, волості, воєводства, повіти, полки, сотні, намісництва, губернії, комітети, жупи, округи, райони, області. У ХІХ ст. на українських територіях Російської імперії існувала тріступенева адміністративно-територіальна структура (губернії – повіти – волості і населені пункти). Нетривале існування УНР і ЗУНР було періодом пошуку власних, українських моделей територіальної організації. Саме тоді М.Грушевський розробив нову концепцію адміністративно-територіального устрою, основою якої була ідея відмови від губернсько-повітового поділу і запровадження земельного поділу. Землі мали бути меншими, ніж губернії, але більшими, ніж повіти. Цей поділ став основою «Закону про поділ України на землі», прийнятого Малою Радою 6 березня 1918 р. У Конституції УНР його було закріплено 29 квітня 1918 р. Але саме день прийняття Конституції став останнім днем існування Центральної Ради, а новий адміністративно-територіальний поділ залишився тільки на папері.²

Формування державної території УСРР також було пов'язане зі значними змінами адміністративно-територіальної структури. У процесі підготовки докорінної перебудови системи адміністративно-територіального устрою Радянської держави було проведено ряд заходів щодо внесення змін до системи управління нею. Ці заходи проводилися за двома напрямками: створення державних органів, які б об'єднували окремі органи управління групи губерній, і здійснення внутрішньо-губернських адміністративно-територіальних змін. Метою їх було усунення невідповідностей між існуючою адміністративно-територіальною системою і завданнями та вимогами нового державного будівництва, у зв'язку з чим на початку 1920-х рр. почався процес перетворення адміністративно-територіальних одиниць.³ Створювались нові губернії, повіти і волості. Переглядалися адміністративно-територіальні кордони: відбувалася передача окремих волостей з повіту в повіт, а повітів з однієї губернії до іншої. Губернські та інші адміністративні центри переносилися до більш промислово-розвинених міст. Таким чином, старий адміністративно-територіальний поділ пристосовувався до цілей і завдань радянської влади.

Перші зміни щодо адміністративно-територіального устрою відбулися на території Радянської Росії. На початку ці питання вирішувались місцевими радами. Із метою упорядкування місцевих перетворень РНК РСФРР своєю постановою від 15 липня 1919 р. встановила, що будь-які адміністративно-територіальні зміни дозволялися тільки НКВС РСФРР за поданням губвиконкомів.⁴ VII Всеросійській з'їзд Рад, який відбувся у грудні 1919 р., доручив ВЦВК розробку питання нового адміністративно-територіального поділу РСФРР. Розробку загальних принципів і утворення окремих адміністративно-господарських одиниць було покладено на Адміністративно-територіальну комісію ВЦВК.⁵ VIII Всеросійській з'їзд Рад, який працював у грудні 1920 р., визначив одним з пріоритетних завдань для ВЦВК прискорення роботи з проведення адміністративно-територіального поділу РСФРР, основою якого вважалося економічне тяжіння.⁶

Адміністративно-територіальна комісія ВЦВК провела значну роботу щодо внесення змін до внутрішньо-губернського адміністративно-територіального поділу. Складність її полягала у тому, що метод економічного районування вимагав глибокого вивчення господарських показників із метою обґрунтування адміністративних кордонів. У березні 1921 р. друга сесія ВЦВК VIII скликання затвердила розроблені комісією «Основні положення встановлення меж адміністративно-господарських районів». В «Основних положеннях» вказувалось, що новий адміністративно-територіальний поділ слід проводити, базуючись і враховуючи зосередження промисловості та технічних культур, тяжіння населення до промислово-розподільчих пунктів, напрямки і характер шляхів сполучення, чисельність та національний склад населення.⁷

Після утворення у березні 1921 р. Держплану РСФРР до розробки питання

економічного районування долучилася створена при ньому комісія з районування. Робота цієї комісії полягала у розробці наукових засад нового адміністративно-територіального поділу.⁸ У березні 1922 р. третя сесія ВУЦВК дев'ятого скликання затвердила проект Держплану РСФРР «Економічне районування Росії». Відповідно до цього проекту планувалося розділити країну на двадцять одну область – дванадцять в європейській частині і дев'ять – в азійській. Области мали поділитися на округи, щось середнє між губернією і повітом. Округи, в свою чергу, поділялись на райони, які були більшими за волость.⁹

Згідно з вищезгаданим проектом Держплану Україну планувалося розділити на дві області: південно-західну, з центром у Києві, та південну, гірничопромислову, з центром у Харкові. До складу останньої мали входити Ростов та Крим. Проект цей не було здійснено, оскільки включення Ростова та Криму стирало кордони УСРР та порушувало її цілісність, що викликало активний протест партійних та державних органів республіки.¹⁰

Перетворення структури адміністративно-територіального поділу УСРР почалося в 1920-і роки. У цей період республіка включала дванадцять губерній: Волинську, Подільську, Київську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Одеську, Миколаївську, Кременчуцьку, Катеринославську, Олександрівську та Донецьку. Губернії різнилися за територією, чисельністю населення, кількістю повітів. У межах кожної з них відбувалося створення нових повітів, волостей і сільрад; переведення волостей із повіту в повіт, а сільрад – з волості у волость.¹¹

У квітні 1920 р. з метою регулювання виникаючих у процесі роботи на місцях питань адміністративно-територіального поділу і вироблення плану майбутнього адміністративно-господарського й економічного поділу України було створено Адміністративно-територіальну комісію при НКВС УСРР.¹²

Одночасно при губернських і повітових виконкомів створювались адміністративно-територіальні комісії. Таку комісію, згідно з циркуляром губвиконкому від 21 жовтня 1920 р., було створено в Чернігові, а до кінця 1921 р. – у всіх повітових центрах губернії.¹³ Комісії склалися з представників відділів управлінь, земельних, праці, раднаргоспів, військкоматів, продовольчих комітетів, статистичних бюро. До компетенції місцевих комісій входило збирання матеріалів, які відображали становище територіальних одиниць, розробка питань зміни кордонів губерній, повітів і волостей та скликання місцевих з'їздів і нарад, на засіданнях яких розглядалися питання виділення нових територіальних одиниць, перейменування населених пунктів тощо. Готуючи зміни адміністративно-територіального поділу, місцеві адміністративно-територіальні комісії вивчали економічне тяжіння населення тієї чи іншої частини губернії, повіту чи волості до промислово-розподільчих пунктів, стан промисловості, чисельність та заняття населення, спрямованість і характер шляхів сполучення.¹⁴

Деякі місцеві зміни, такі, як створення нових волостей, переведення сільрад із волості до волості, не завжди погоджувалися з губернськими та республіканськими органами. Часто центральні республіканські установи не мали відомостей про те, скільки сільських одиниць входило до складу тієї чи іншої волості або скільки волостей входило до складу того чи іншого повіту. Рішення щодо створення або ліквідації повітів і губерній повинні були прийматися ВУЦВК УСРР. Так, у 1920-х роках було створено новий Шосткинський повіт Чернігівської губернії. У клопотанні Шосткинського виконкому від 16 березня 1920 р., поданому на розгляд до Чернігівського губвиконкому, йшлося про створення Шосткинського повіту з центром у м. Шостці.¹⁵ 15 липня 1920 р. Чернігівський губвиконком прийняв рішення про утворення цього повіту. До його складу увійшли Івотська волость Новгород-Сіверського повіту, Куликівська і Чапліївська – Кролевецького, Локотська, Ямпільська та містечко Вороніж з хуторами – Глухівського повіту. Рішення губвиконкому 2 серпня 1920 р затвердив ВУЦВК.¹⁶

Із метою контролю за адміністративно-територіальними змінами 26 червня 1920 р. НКВС¹⁷ і Раднарком УСРР¹⁸ видали постанови, згідно з якими будь-які

адміністративно-територіальні перетворення дозволялись тільки після розгляду і затвердження НКВС та ВУЦВКОМ проектів, поданих губвиконкомами.

Локальні зміни, які відбувалися протягом 1921 – 1922 рр., також не завжди узгоджувались з центром. Так, у 1921 р. Чернігівський губвиконком розформував вищезгаданий Шосткинський повіт, який було поновлено постановою ВУЦВК. Щоб запобігти несанкціонованим змінам адміністративно-територіального поділу на місцях, ВУЦВК постановою від 13 вересня 1921 р. дозволяв губвиконкомам проводити адміністративно-територіальні перетворення тільки у разі подання клопотань, які б містили їх мотивацію та статистико-економічні матеріали, до Адміністративно-територіальної комісії НКВС.²⁰

1922 р. став підготовчим етапом у переході УСРР на новий адміністративно-територіальний поділ. Постанова ВУЦВК від 1 лютого 1922 р. «Про адміністративно-територіальний поділ України» заклала його основи. У цьому документі йшлося про недоліки адміністративно-територіального устрою республіки, а саме: відсутність ознак економічного тяжіння, нерівномірність поділу між окремим адміністративними одиницями. Із метою проведення адміністративно-територіальних змін за єдиним для всієї республіки планом постанова забороняла губернським і повітовим установам будь-які територіальні перетворення.²¹ Загалом йшлося про поступове підпорядкування місцевих установ центрові, що повністю відповідало більшовицькій тезі про переваги централізованого управління державою.

Принципи проведення першого адміністративно-територіального поділу УСРР було затверджено постановою ВУЦВК від 25 жовтня 1922 р. «Про адміністративно-територіальний поділ УСРР і спрощення радянського апарату». У ній наголошувалось на необхідності поступового переходу на досконалішу систему адміністративно-територіального поділу (район-округ-центр). Замість повітів планувалося створення округів з кількістю населення від 400 до 600 тис. чол. замість волостей – районів з населенням 25 – 40 тис. чол. Таким чином існуючі адміністративно-територіальні одиниці збільшувалися за розміром, а їх чисельність скорочувалася.²²

Для підготовки і проведення реформи замість Адміністративно-територіальної комісії НКВС постановою від 29 листопада 1922 р. було створено Центральну адміністративно-територіальну комісію при ВУЦВК. Місцеві адміністративно-територіальні комісії створювалися в губерніях при губвиконкомах та в повітах при повітвиконкомах.²³

Робота Центральної адміністративно-територіальної комісії полягала у загальному керівництві місцевими з метою узгодження роботи окремих губерній в республіканському масштабі. Комісія інструктувала губернські і повітові комісії щодо підготовки проектів районування, передавала губерніям директиви, які лежали в основі нового поділу.

До складу Центральної адміністративно-територіальної комісії входили представники ВУЦВК, РНК УСРР, НКВС, Укрдержплану, Вищої ради народного господарства, Наркомфіну, Наркомзему, Центрального статистичного управління. Для виконання технічних робіт використовувався технічний апарат НКВС.²⁴

Компетенція губернських адміністративно-територіальних комісій полягала у керівництві діяльністю повітових адміністративно-територіальних комісій, згідно з корективами Центральної адміністративно-територіальної комісії і циркулярами НКВС, у розробці проектів окружного і районного поділу та їх передачі на розгляд губвиконкомів, направлення всіх матеріалів через НКВС у ЦАТК. Повітові адміністративно-територіальні комісії, під керівництвом губернських, подавали на розгляд повітвиконкомам проекти, які потім відправляли до губвиконкомів.

До складу губернських адміністративно-територіальних комісій входили представники губфінвідділів, губпланів, губпродкомів, губстатбюро, губземправів. До повітових комісій, відповідно, входили представники аналогічних повітових установ.

У своєму першому об'їзнику губернським виконкомом Центральна адміністративно-територіальна комісія вказувала ознаки, на основі яких слід запроваджувати новий адміністративно-територіальний поділ, як-от: зосередження промисловості та технічних культур; тяжіння населення до промислово-розподільчих пунктів; напрямок і характер шляхів сполучення – залізничних, шосейних, водних; чисельність та національний склад населення.²⁵

Підготовчу роботу до проведення адміністративно-територіальної реформи проводили губернські комісії. Саме вони розробляли проекти нового поділу губерній, відповідно до яких пропонувалося створення нових округів та районів, окреслювались їх кордони, вказувалися заплановані окружні та районні центри. До планів додавалися пояснювальні записки щодо історичної та економічної характеристик губернії.

При проектуванні округу до уваги брались економічні особливості. Для визначення території округу з'ясовувалися дані чисельності населення – від 400 до 600 тис. на округ, пункти зосередження промисловості, тяжіння населення до промислово-розподільчих пунктів, напрям і характер шляхів сполучення. З метою визначення окружного центру з'ясовувалась чисельність мешканців, розвиток промисловості та торгівлі, напрямок залізничних, водних та шосейних шляхів сполучення, засоби зв'язку, зручність зв'язку між районним та окружними центрами.

При проектуванні ж районів домінували мотиви адміністративного характеру: зручність розташування райцентру для сполучення з населеними пунктами району, їх відстань до сільрад, якість шляхів сполучення, забезпечення телефоном, телеграфом, поштою.

Під час встановлення кордонів між округами увага приділялася зручності керівництва ними з окружного центру. При розмежуванні районів до уваги брали межі природно-історичних та господарських районів.²⁶

Розроблені губернськими адміністративно-територіальними комісіями проекти аналізувались Центральною адміністративно-територіальною комісією. Після ґрунтовного аналізу і обговорення їх затверджували та передавали на розгляд РНК і ВУЦВК.²⁷

Чернігівська губернська адміністративно-територіальна комісія при проектуванні нових округів урахувала економічне тяжіння, шляхи сполучення та вантажообіг, який характеризував економічне тяжіння окремих місцевостей до розподільчих пунктів. Природно-історичні умови губернії вирізнялись різноманітністю, що не дозволяло орієнтуватись на них у визначенні території округів. Система ж вантажообігу дозволяла з існуючих 12 повітів (Борзнянського, Глухівського, Городнянського, Козелецького, Конотопського, Кролевецького, Ніжинського, Новгород-Сіверського, Остерського, Сосницького, Чернігівського та Шосткинського) виділити п'ять округів: Конотопський – з центром у Конотопі, Ніжинський – з центром у Ніжині, Новгород-Сіверський – з центром у Новгороді-Сіверському, Сновський – з центром у Сновську та Чернігівський – з центром у Чернігові. При визначенні кордонів між округами враховувалася зручність їх управління з окружних центрів та зв'язок їх із районами.²⁸

При плануванні районів Чернігівською губернською адміністративно-територіальною комісією використовувалися природно-історичні умови, зручність сполучення з центром округу, той же вантажообіг та чисельність населення. У результаті зі 132 волостей виділилися 58 районів.²⁹ Зокрема, до Конотопського округу увійшли Алтинівський, Батуриновський, Бахмацький, Борзнянський, Дмитрівський, Карабутівський, Кролевецький, Конотопський, Коропський, Парафіївський та Плисківський райони; до Ніжинського – Бобровицький, Веркіївський, Ічнянський, Кобижчанський, Козелецький, Лосинівський, Мринський, Ніжинський, Новобасанський, Носівський, Остерський та Хорошеозерський райони; до Новгород-Сіверського – Глухівський, Есманський, Клишківський, Костобобрівський, Мамекинський, Поборницький,

Риківський, Середино-Будський, Тулиговський, Хильчанський, Шосткинський та Ямпільський райони; до Сновського – Городнянський, Добрянський, Корюківський, Менський, Охрімівський, Синявський, Сновський, Сосницький, Тупичівський, Холминський та Чорнотицький райони; до Чернігівського – Березинський, Бобровицький, Довжицький, Козлянський, Краснянський, Куликівський, Любецький, Мороський, Пакульський, Ріпкинський, Сорокошицький та Чемерівський райони.³⁰

Робота по підготовці до реформування адміністративно-територіального устрою проводилася за двома напрямками: по лінії економічного районування, тобто створення таких одиниць, які б мали економічне підґрунтя для укріплення і розвитку господарства даної території, та по лінії адміністративного районування, тобто створення адміністративно-територіальних одиниць, які наблизили б апарат влади до населення та позитивно вплинули на оперативність його роботи. При плануванні округів кордони губерній не порушувались, що обмежувало можливості планування округів. Проте Центральна адміністративно-територіальна комісія в інструкції губернським комісіям вказувала на можливість зміни існуючих кордонів, якщо цього вимагала цілісність району. Волості ж при створенні округу не роздрібнювали, а практично завжди повністю включали до складу нових районів.³¹

Загалом, реформування на початку 20-х рр. здійснювалося шаленими темпами, карти змінювались практично щомісяця. Впровадження нової системи територіального управління здійснювалося безсистемно, навіть високі урядовці УСРР визнавали, що невтаємниченій людині вся ця робота уявлятиметься виключно механічною, позбавленою підстав, простим жонглюванням населеними пунктами, сільрадами, волостями і повітами при створенні нових адміністративно-територіальних одиниць.³²

1. Верменич Я.В. Територіальна організація в Україні як наукова проблема: регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри.- К., 2008.- С. 97 – 103.

2. Там само.- С. 53 - 55.

3. Лужин А.В. Административно-территориальное устройство Советского государства.- М.: Юрид. лит., 1969.- С. 25.

4. Собрание Указаний РСФСР (1917 - 1938) – официальное издание для опубликования декретов и постановлений Всероссийского съезда Советов, ВЦИК, СНК РСФСР, Совета труда и обороны.- 1919.- № 36.- Ст. 356., ст. 412.

5. Съезды Советов (1917 - 1936).- М., 1937.- Т. I.- С. 116.

6. Там само.- Т. I.- С. 145.

7. Вопросы экономического районирования СССР: Сб. материалов и статей (1917 - 1929) / Под общ. ред. Г.М.Кржижановского.- М., 1957.- С. 64 – 65.

8. Лужин А.В. Названа праця.- С. 20.

9. Вопросы экономического районирования СССР: Сб. материалов и статей (1917 - 1929) / Под общ. ред. Г.М.Кржижановского.- М., 1957.- С. 109 – 175.

10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі ЦДАВО).- Ф. 5.- Оп. 1.- Спр. 319.- Арк. 62.

11. Область // Большая советская энциклопедия. Третье издание.- М., 1974.- Т. 18.- С. 547 – 557.

12. Сборник отчетов наркомиссариатов УССР и центральных учреждений. Отчет НКВД УССР.- Х., 1921.- С. 11.

13. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО).- Ф. Р-16.- Оп. 1.- Спр. 70.- Арк. 4.

14. Бар Г. Новое административно-территориальное деление Черниговщины // Бюллетень Черниговского губернского статистического бюро.- 1923.- № 1 – 2.- С. 1.

15. ДАЧО.- Ф. Р - 16.- Оп. 1.- Спр. 79.- Арк. 25.

16. ДАЧО.- Ф. Р - 305.- Оп. 1.- Спр. 30.- Арк. 52.

17. Вести // Орган ВУЦВК і Харківського губвиконкому.- 1920.- № 6.- С. 3.

18. Збірник законень і розпоряджень Робітничо-селянського уряду УСРР (далі ЗУ України).- 1920.- №24.- Ст. 515.

19. ДАЧО.- Ф. Р - 16.- Оп. 1.- Спр. 79.- Арк. 27.

20. ЗУ України.- 1921.- № 17.- Ст. 519.

21. ЗУ України.- 1922.- № 5.- Ст. 74.

22. ЗУ України.- 1922.- № 45.- Ст. 668.

23. ЗУ України.- 1922.- № 50.- Ст. 741.

24. ЦДАВО.- Ф. № 1.- Оп. 2.- Спр. 1048.- Арк. 89 – 94.

25. ЦДАВО.- Ф. № 1.- Оп. 2.- Спр. 656.- Арк. 16.
26. ЦДАВО.- Ф. № 1.- Оп. 2.- Спр. 664.- Арк. 10.
27. ЦДАВО.- Ф. № 1.- Оп. 2.- Спр. 664.- Арк. 4.
28. Бар Г. Новое административно-территориальное деление Черниговщины // Бюллетень Черниговского губернского статистического бюро.- 1923.- № 1 – 2.- С. 3.
29. ЗУ України.- 1923- № 18 - 19.- Ст.314.
30. Черниговский областной государственный архив и его филиалы в гг.. Нежине и Прилуках. Путеводитель: Чернигов., 1963.- Приложение.
31. ЦДАВО.- Ф. № 1.- Оп. 2.- Спр. 656.- Арк. 36.
32. Верменич Я.В. Названа праця.- С. 131 - 132 .

В статті освещается история создания Центральной административно-территориальной комиссии при ВУЦИК, ее деятельность по подготовке и проведению политико-административного реформирования УССР в первой половине 20-х гг. XX в. Также рассматривается деятельность местных административно-территориальных комиссий на примере Черниговской губернской административно-территориальной комиссии.

The article describes the history of Central administrative territorial commission's establishment as well as its activity on making political administrative reforms in USSR in the early 1920-s. It was also shown the local administrative agencies' activity such as Chernihiv regional administrative agency.

УДК 625.1(477)“18.19”

Шаригіна Олена

ПЕРЕДУМОВИ БУДІВНИЦТВА ЗАЛІЗНИЦЬ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У статті досліджуються причини виникнення залізничного транспорту на Півдні України у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть, а також проблеми розробки проектів і специфіка їхнього будівництва.

Зазначається, що розгортання залізничного будівництва на українських землях у другій половині ХІХ століття було пов'язане з географічним положенням краю, його природними багатствами, економічними змінами в господарстві. Важливою причиною прискорення залізничного будівництва була поразка Росії у Кримській війні 1854-1856 рр. та буржуазні реформи 60-80-х років ХІХ ст.

Нині багато авторів, приділяючи головну увагу національно-визвольним змаганням, проблемам державотворення, здебільшого відсуває на другий план прискіпливий аналіз соціально-економічних факторів. Але останнім теж належала велика роль в українській історії. *Винятково важливим засобом у створенні спільності економічного життя того чи іншого народу, а також у розширенні його економічних і культурних зв'язків завжди був саме транспорт.* Промислова революція, яка відбувалася в Україні протягом 40-80-х рр. ХІХ ст., наполегливо висувала завдання створення розгалуженої транспортної інфраструктури. В останній, беззаперечно, важливе місце повинен був посісти залізничний транспорт.

© Шаригіна Олена Анатоліївна – ст. викладач кафедри теорії держави і права, філософії і гуманітарних дисциплін Міжнародного університету бізнесу і права (м. Херсон)

Багато в чому саме від його становища залежала життєдіяльність великих приморських територій України.

Запропонована тема в усьому обсязі досі не була предметом спеціального дослідження. Хоча, звичайно, у наявній літературі накопичено певний матеріал щодо цілої низки питань, різних аспектів проблеми виникнення та функціонування залізничного транспорту так чи інакше торкалися дослідники під час вивчення детальніших або окремих суміжних проблем.

Це і зумовило *мету статті* – виявити і показати передумови будівництва залізниць на Півдні України у другій половині XIX – на початку XX століть.

З середини XIX ст. набуває широкого поширення будівництво залізниць. Початок будівництва рейкових доріг у Росії збігається з початком залізничного будівництва у світі. Але, незважаючи на те, що у 1831 р. на Уралі Є. і М. Черепановими була побудована залізниця у Нижньому Тагілі, наступна – Миколаївська дорога була прокладена у 1851 р., у США було вже 14,5 тис. км залізниць, в Англії – 10,2 тис., у Німеччині – 6 тис. км **(1)**. Таке відставання – результат феодално-кріпосницького ладу, хоча у цей період інтенсивно споруджувалися канали та шосейні дороги.

Зазначимо, що в цей час українське господарство почало перетворюватися на капіталістичний кшталт. З другої половини 30-х років XIX ст. ціни на зерно починають підвищуватися. Основою для цього був збільшений попит на зерно у головних споживчих країнах Західної Європи. Це відкривало перед українським господарем нові перспективи, подаючи одночасно нові вимоги, яких не могли задовольнити старі умови господарювання.

Під впливом нової сприятливої кон'юнктури почав досить швидкими темпами зростати вивіз зерна з чорноморсько-азовських портів. Так, вивіз зерна у 1846-1850 зріс на 59 % порівняно з попереднім п'ятиріччям і на 207 % порівняно з 1826-1830 роками, тобто більше ніж утричі **(2)**.

Саме у цей час у Росії бурхливими темпами розвивалася промисловість, зростали міста, збільшувалася торгова діяльність, посилювався зв'язок між окремими губерніями. Російське гірничо-металургійне виробництво цього періоду досягло значних успіхів. Отже, чим далі, тим більше ставало зрозумілим, що країна потребувала розвитку транспорту і, насамперед, залізничного.

Враховуючи нагальну потребу у вирішенні проблеми комунікацій, відомство шляхів сполучення Росії 8 липня 1826 р. вперше обговорило низку пропозицій про будівництво залізниць у Росії і відхилило їх, відзначивши, що подібні дороги економічно невігідні і що їх важко утримувати в умовах нашого клімату, особливо у зимовий час.

Зауважимо, що як альтернатива залізницям існував проект створення торцевих шосе з паровими тягачами і причіпними екіпажами, запропонований винахідником В. Гур'євим **(3)**.

У серпні 1834 р. відомий австрійський інженер, професор Віденського політехнічного інституту Ф. Герстнер запропонував побудувати мережу залізниць, що з'єднувала б Петербург, Москву, основні промислові і сільськогосподарські регіони країни. Серед його пропозицій важливе місце займав проект будівництва залізниці до Одеси чи Таганрога для розширення торгівлі з Азією. 15 квітня 1836 р. був оголошений указ Миколи I про спорудження Царськосільської залізниці, а також опубліковано положення і статут акціонерного товариства. Офіційне відкриття залізниці відбулося 30 жовтня (11 листопада) 1837 р. Незважаючи на успішний досвід роботи Царськосільської лінії, питання про будівництво залізниць у Росії продовжувало викликати гостру полеміку.

В обговорення проблем поганих комунікацій у країні включилися представники ділової громадськості. Серед пропозицій не останнє місце займали проекти спорудження залізниць на Південь, через Придніпров'я, причорноморські степи – до важливих морських портів на узбережжі. Для Російської імперії тоді це було невідкладне завдання, оскільки південні та причорноморські губернії були одними

з основних виробників сільськогосподарської продукції.

Тільки у лютому 1842 року Миколою І було підписано наказ про спорудження залізниці С.-Петербург – Москва. Офіційне відкриття магістралі відбулося першого листопада 1851 року. Ця залізниця мала важливе економічне значення і сприяла розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

Зазначимо, що у 40-х роках генерал-губернатор Новоросії М. Воронцов звернувся до уряду з доповіддю, в якій зупинився на конкуренції інших виробників зерна, що з кожним роком дедалі більше змушувала уряд поквартитися із запровадженням залізниць. Він звернув увагу уряду на проект К. Маріні й К. Понудова (4). У 1847 році були проведені пошукові роботи щодо майбутньої залізниці від Одеси до Овідіополя. Але довести до кінця цей проект не пощастило. Революція 1848 року негативно вплинула на становище грошового ринку і без того розхитане кризою 1847 року. Російський уряд не мав тепер грошей на будівництво залізниць (5).

Зазначимо, що така ж доля чекала і подальші проекти, але потреба у залізниці була настільки велика, що ці проекти виникали один за одним безперервно. Їх взагалі можна поділити на дві групи щодо напрямку залізниці: західну, що мала за вихідний пункт Одесу, й східну, колії якої простували до азовських і частково кримських портів.

За кілька років до Кримської війни деякі підприємці, які розуміли економічну та стратегічну важливість нових шляхів сполучення для з'єднання центральних губерній з Чорноморським узбережжям, пропонували прокласти їх на приватні кошти.

Так, навесні 1851 р. першу спробу приступити до будівництва Південної магістралі (Москва – Чорне море) зробив полтавський голова дворянства Г. Павловський. Він звернувся до уряду з проханням дозволити будівництво залізниці між Москвою і Кременчуком, надалі продовжити її до Одеси, а також провести лінію від Кременчука через Чернігівську, Могильовську і Вітебську губернії до Західної Двіни (6). Компанія прохала урядової гарантії у розмірі 4 % з витраченого капіталу. Тоді це було нормою, обумовленою законом про кредитні настанови, що забезпечували прибуток у зазначеному розмірі (7).

Головноуправляючий шляхами сполучення П. Клейнміхель відповів відмовою, посилаючись на закон, що, власне кажучи, був засобом придушення спроб приватних підприємців узятися за будівництво залізниць. Цим законом передбачалося, що засновники концесії при створенні акціонерного товариства повинні були виконати умови: 1) провести пошук траси; 2) скласти повний проект дороги; 3) розробити кошторис на всі будівлі; 4) внести у Держбанк 5 % від загальної суми будівельного капіталу для забезпечення виконання заходу. При цьому без застави не могло бути і мови про розгляд статуту товариства з будівництва залізниці.

Не маючи договору, приватні особи повинні були витратити величезні суми на дослідницькі роботи. При цьому уряд міг не затвердити проект дороги, а то й зовсім відхилити пропозицію про концесію. Подібний захід був не тільки пов'язаний з очевидним ризиком втратити капітал, але й взагалі виявився не під силу окремим підприємцям (8).

Так само без бажання знайти основу для переговорів була зустрінена пропозиція лондонських банкірів П. Фокса, А. Гендерсона та інших побудувати залізницю від Одеси до Кременчука, надалі продовжити її до Москви.

Ситуація дещо змінилася тільки під час воєнного зіткнення Росії з європейськими державами у Кримську кампанію 1853-1856 років. Зв'язок з Кримом здійснювався примітивними засобами гужового транспорту, який не міг впоратися з доставкою на фронт усього необхідного.

Підкреслимо, що Кримська війна мала величезне значення у справі пропаганди думки про необхідність залізниць. Передусім з початком війни виявилось, що її зовсім не можна вести при давніх транспортних засобах. Зауважимо, що

незадовільний стан шляхів сполучення чи їх відсутність стали однією з причин воєнної поразки Росії.

Зазначимо: існує думка, що значні зміни у залізничній політиці відбулися після закінчення Кримської війни. Це не зовсім точно. Відступ зі своїх позицій уряду довелося розпочати ще під час кампанії. Так, 2 вересня 1854 р. уряд видав наказ розпочати пошукові роботи на колії Москва – Харків – Кременчук – Єлисаветград – Ольвіополь – Одеса **(9)**.

Через півтора місяця надійшло розпорядження приступити до вишукувань колії Харків – Феодосія; 18 лютого 1855 р. – розпорядження про прокладку траси від запланованої Харково-Феодосійської лінії у Донбас, а 27 червня – колії Генічеськ – Сімферополь – Бахчисарай – Севастополь. Загальна довжина цих колій перевищувала 2,1 тис. км. Дослідження Південної колії були проведені у короткий термін і дуже успішно, незважаючи на труднощі воєнного часу.

Зміни у залізничній політиці самодержавства не залишилися непоміченими для іноземних підприємців. Однак у зв'язку з війною європейський грошовий ринок не міг направити у Росію свої капітали. Проте американські фінансисти, користуючись катастрофічною ситуацією, до якої потрапила Росія, вважали момент придатним, щоб запропонувати будівництво залізниць на дуже невигідних для неї умовах.

Так, влітку 1854 р., тобто у розпал війни, американський банкір Ч. Сандерс висловив бажання взятися за спорудження Петербурзько-Варшавської (будівництво якої на той час припинилося) і Московсько-Чорноморської залізниць. Він просив встановити вартість 140-160 тис. руб. за версту, що у два-три рази перевищувало довоєнні ставки **(10)**.

Комітет відхилив основні, вочевидь кабальні, вимоги Ч. Сандерса. Підкреслимо, що висновок комітету був справді конструктивним. У ньому чітко вказувалися ті умови, що можуть бути прийнятні, і відхилялися явно нереальні.

Майже одночасно з Ч. Сандерсом секретар американської телеграфної компанії В. Шаффнер висловив намір побудувати залізницю Москва – Харків – Кременчук – Ольвіополь – Одеса з відгалуженням від Харкова на Феодосію. Але його умови виявилися ще важчими від тих, які висував Ч. Сандерс. Тому пропозиція була відхилена.

Підкреслимо, що зміни торкнулися як ставлення до залізниць, так і способів їх будівництва. Якщо раніше уряд віддавав перевагу державному будівництву, то тепер виявлялася готовність відмовитися від нього зовсім на користь приватного підприємництва.

Зауважимо, що Кримська війна вплинула на залізничну справу ще з іншого боку, відбившись дуже шкідливо для українського сільського господарства на світовій торгівлі зерном. Після війни конкуренція на світовому ринку зерна значно збільшилась. До старих продуктивних центрів зерна тепер приєднуються нові як європейські, так і позаєвропейські. Загрозою стала конкуренція Сполучених Штатів Америки. Головним їх плюсом у цій боротьбі була надзвичайно добра комунікація, особливо водна і залізнична **(11)**.

Кримська війна вплинула на прискорення залізничної справи ще однією стороною. Вона яскраво показала, що в Україні необхідно розвивати власну промисловість, а за старих умов транспортування вона не могла розвиватися. У першу чергу, необхідний був, звичайно, розвиток бази будь-якої капіталістичної промисловості – важкої індустрії, особливо промисловості кам'яновугільної і металургійної. Перешкоджала їй розвитку знову-таки відсутність необхідної комунікації **(12)**.

Отже, після війни уряд почав вживати різних заходів, щоб вивести кам'яновугільну і металургійну промисловість України з того зародкового стану, в якому вони досі перебували. У результаті з'явилася перша залізниця у Донбасі, яка стала основою залізничної мережі Донецького басейну. Це – Грушівсько-Донецька залізниця, від грушівських антрацитових родовищ до Аксая, рух по якій розпочато у травні 1861 року **(13)**.

Таким чином, війна зі всією очевидністю показала, що розвиток економіки Росії і забезпечення оборони неможливі без добре продуманої мережі залізниць. Під тиском громадської думки і загального стану речей уряд після Кримської війни сам починає заохочувати до залізничного будівництва. Але знайти потрібні капітали, особливо іноземні, було нелегко, оскільки європейські грошові ринки, добре знаючи про критичний стан російських фінансів, виставляли неможливо важкі умови **(14)**.

Щоправда, надходили пропозиції, хоч і небагато, від російських підприємців, але вони не мали серйозного характеру. Так, у 1855 р. Є. Гудим, О. Ходоровський і П. Брок пропонували збудувати за 5 млн. руб. залізницю від Катеринослава до німецької колонії Ейнляге довжиною 70 верст. У лютому 1856 року О. Мейєндорф, який у 1852 р. уже брав участь у вищезазначеному проекті Д. Кочубея, прохав дозволу скласти компанію для будівництва колії від Москви на південний захід до Чорного моря **(15)**.

Зазначимо, що найвищий указ про створення мережі залізниць було видано 26 січня 1857 р. У ньому відзначалося: „...залізниця визнані нині всіма станами необхідністю для Імперії і зробилися потребою народною” **(16)**.

Ще у 1856 р. уряд провів серію переговорів з іноземними підприємцями і на початку 1857 р. уклав концесію на спорудження мережі залізниць. До неї увійшли напрямки: Петербург – Варшава – Прусський кордон (завершення будівництва, розпочатого урядом у 1851 р.); Москва – Нижній Новгород; Москва – Курськ – Феодосія; Курськ (чи Орел) – Динабург – Лібава. Загальна довжина наміченої до будівництва мережі становила близько 4 тис. км. Для її спорудження було створено Головне товариство російських залізниць, затверджено основні умови та статут.

Уже до кінця 1859 р. у дію намічалось ввести близько 300 км залізниць. Надалі щорічно протягом семи років товариству належало вводити в експлуатацію більше ніж 500 км нових колій. Нагадаємо, що у той час у США споруджувалося щорічно до 3 тис. км, а в Англії, що вже мала у 10 разів більше залізниць, ніж Росія, будувалося по 800 км. Але це товариство протягом усього часу свого існування було стурбоване власними прибутками, що покривалися за рахунок скарбниці **(17)**.

У зв'язку з критикою Головного товариства російських залізниць у фінансових колах за кордоном і у країні зміцнилося помилкове уявлення про крайню невикорисливість будівництва залізниць у Росії. Саме тому підприємці не могли зібрати необхідний капітал, і на початку 60-х років не відбулися концесії на будівництво Московсько-Севастопольської, Києво-Одеської, Орловсько-Вітебської та інших колій.

Але вже 30 квітня 1857 р. представник Торговельного дому Т. Бонар і К^о К. Шульц, графи А. Ржевський, А. Адлерберг та М. Голєніщев-Кутузов, князі С. Долгорукий та Л. Кочубей, брати фон-Бенкендорф, граф Ф. Лубенський та А. Сафронов, вказуючи на значення „Південно-Західного краю” з адміністративного, стратегічного, промислового та торговельного поглядів, прохали дозволу скласти акціонерну компанію для будівництва залізниці від Одеси на Балту, Брацлав, Київ, Ніжин та Кролевець до зустрічі з проектованою Лібавською або Феодосійською коліями між Орлом і Оршею довжиною 1,4 тис. верст **(18)**.

Навесні 1858 року з'явилася нова компанія, до якої приєдналася і перша. На чолі її стояли інженери С. Кербедз і Д. Марченко. Вони прохали дозволу будувати залізницю від Одеси до Бердичева, від Радзивилова на Бердичів до Києва та від Києва до Курська довжиною 1,2 тис. верст. 2 квітня 1863 року було затверджено статут Товариства Одесько-Київської Залізниці **(19)**. Хоча умови були дуже вигідними, компанія не змогла зібрати необхідні кошти. Загалом, аналізуючи проекти, слід зупинитися на такій проблемі, як невизначеність з фінансуванням будівництва, що зазвичай ставало на заваді до реалізації.

Зауважимо, що до старих факторів після Кримської війни приєдналися ще й нові. Велике значення мали буржуазні реформи 60-80-х років XIX століття. Хоча

вони і відрізнялися половинчастістю, непослідовністю й незавершеним характером, у цілому вони відкрили шлях для запізнілої індустріалізації, сприяли розвитку в країні капіталістичних відносин, економіки, а звідси і шляхів сполучення.

Слід сказати, що до реформи 1861 року в Україні існувало два основних види гужових перевезень: чумацтво та підводна повинність. Після реформи 1861 р. підводну повинність було скасовано, і в країні відразу ж загострилися проблеми у перевезеннях.

Крім того, головним засобом, що міг полегшити становище українського поміщика у конкурентній боротьбі, була нова організація шляхів збуту. По-друге, щоб провадити господарство на капіталістичній основі, потрібні були гроші, а дістати їх можна було тільки зменшуючи витрати виробництва, а це досягалося знов-таки найшвидше і найлегше через запровадження залізниць. Нарешті, залізниці були потрібні ще й тому, що скасування кріпацтва надзвичайно збільшило потребу у найманій робочій силі, а тільки залізниця могла „підсилити приплив робітників, знизити через конкуренцію заробітну плату” (20).

Отже, бурхливий розвиток внутрішнього ринку після реформ 1861 р. і пов'язане з ним збільшення потреб у транспортних перевезеннях, підвищення товарності сільського господарства, а також необхідність встановлення зв'язків між окремими регіонами України вимагали розширення залізничного будівництва. Останнє, у свою чергу, спричинювало розвиток вугільної, металургійної та машинобудівної галузей.

Однак загальна економічна відсталість Росії давалася взнаки. Підкреслимо, що наприкінці 1862 р. уряд був готовий припинити будівництво залізниць на невизначений час. Це пояснюється кількома причинами. По-перше, іноземні підприємці сприяли створенню неправильного уявлення про труднощі й невідповідність спорудження російських магістралей, а звідси обережні вітчизняні фінансисти не хотіли ризикувати своїми грошима; по-друге, уряд, у свою чергу, розчарувався у багатьох приватних пропозиціях і не покладав великих надій на приватну ініціативу; по-третє, державна скарбниця була практично порожня.

У результаті у залізничному будівництві настала глибока криза. Переконливим доказом цього є те, що приріст мережі рейкових ліній катастрофічно скоротився і по 1865 р. дорівнював нулю. За 10 років, з 1855 по 1864 р., у Росії побудували близько 2 750 км рейкових шляхів (21).

Відсталість транспорту Росії перетворилася на основний фактор, що гальмував розвиток її економіки. Відсутність досконалого транспортного сполучення між регіонами гальмувала загальний розвиток промисловості. Відмова від будівництва залізниць означала б відмову від конкурентоспроможності вітчизняного виробництва.

Зауважимо, що після скасування кріпосного права розширення залізничної мережі представляло найгострішу необхідність для молодого російського капіталізму (22).

У 1862 р. головноуправляючим шляхами сполучення і публічних споруд призначили П. Мельникова. Йому належить розробка проекту першого науково обґрунтованого перспективного плану розвитку мережі шляхів сполучення Росії.

Цей проект обговорювався в особливих зібраннях з представників найвищої адміністрації 7 та 15 січня 1863 р. Отже, вперше детально обговорювалося будівництво саме мережі залізниць, а не окремих магістралей. З огляду на це, в намічену мережу були включені такі основні напрямки (23):

- 1) Південний: від Москви через Тулу, Орел, Курськ, Харків, Катеринослав і Олександрівськ у Крим через Сімферополь до Севастополя – 1 535 км;
- 2) Східний: від Орла через Тамбов до Саратова – 725 км;
- 3) Західний: від Орла через Смоленськ, Вітебськ до Динабурга (де починалася вже побудована Ризько-Динабурзька колія і проходила Петербурзько-Варшавська залізниця) і далі від Риги через Митаву до Лібави – 1 074 км;

4) Південно-західний: від Одеси через Балту, Брацлав і Липовець у Київ і від Києва через Чернігів на з'єднання із Західною колією між Брянськом і Рославлем – 1 135 км;

5) Південно-східний чи Антрацитний: від Катеринослава до Грушівки (від неї вже проклали колію до Дону) – 405 км.

Ця мережа забезпечила б збут основних товарів у приморські порти, з'єднала б родючі губернії з регіонами Північного Заходу, зв'язала б головні адміністративні центри, де мешкала значна частина населення. Бралось до уваги також завдання постачання залізниць паливом з Донецького басейну. У ході обговорення цього проекту у ділових колах виникло кілька варіантів з'єднання Москви з портами Азовського і Чорного морів. Пропонувався, наприклад, напрямок Одеса – Київ – Ніжин – Кролевець – Калуґа – Москва.

Однак головною проблемою був пошук виходу із залізничної кризи. Щоб перебороти неправильне уявлення про не вигідність вкладених капіталів у спорудження російських магістралей, П. Мельников запропонував приступити до будівництва колій на кошти державної скарбниці, щоб на практиці довести можливість ефективного, з точки зору фінансів, залізничного будівництва. Позитивний досвід дав би змогу залучити приватний капітал до будівництва доріг, і у такий спосіб з'явиться можливість виходу з транспортного кута.

26 травня 1864 р. П. Мельников одержав „найвище веління” приступити до спорудження Південної лінії від Москви у напрямку до Орла на казенні кошти. Це поклало початок подоланню кризового стану у залізничному будівництві.

Таким чином, план розвитку залізничної мережі почав реалізовуватися. Після деякої доробки перспективний комплексний план розвитку залізничної мережі був розглянутий урядом, а у 1865 році він був затверджений, отримавши силу закону.

Висновки

1. Європейський південь Росії мав надзвичайну потребу в створенні комунікацій на технічній основі. Середина XIX століття принесла із собою значний розвиток південних регіонів Росії. Важливість і значення Донецького басейну, високі темпи росту сільського господарства в українських землях, виникнення індустріальних центрів у їхній східній частині показали, що для подальшого піднесення економіки краю необхідно вирішити питання про перевезення вантажів, тому що сухопутні дороги вже не справляються із завданням. Російський капіталізм мав потребу в нових джерелах сировини, ринках збуту. Такі надійні й економічні шляхи сполучення, як залізничні, стали життєво необхідними.

2. Питання будівництва залізниць ставилися ще в першій половині XIX ст. Основною перешкодою до їх втілення було існування феодально-кріпосницького ладу як гальмуючого фактора розвитку наукових прогресивних ідей та винаходів.

3. Розгортання залізничного будівництва на українських землях у другій половині XIX століття було пов'язане з процесами формування капіталістичного устрою в економіці Російської імперії. Потреба у залізницях на Півдні України була викликана географічним положенням краю, його природними багатствами, економічними змінами в господарстві. Важливою причиною прискорення залізничного будівництва була поразка Росії у Кримській війні 1854-1857 рр. та буржуазні реформи 1860-80-х років.

1. Дорога і люди /В.М. Касьяненко (руководитель), В.П. Болдырев, Д.М. Глейзер, И.И. Селегененко, Е.Г. Хлебникова; лит. запись А.Ф. Заборовского). – Одеса. – Маяк, 1991. – 272 с.: 8л. ил. – С. 45.

2. *Вольский М.* Очерк хлебной торговли Новороссийского края. – 214 с. – С. 110-113

3. История железнодорожного транспорта России (1836-1917 гг.) – СПб., 1994. – 254 с. – С. 29.

4. *Чижевич О.* Железно-конные дороги в Херсонской губернии. //Одесский Вестник. – 3-VII. 1865 (ч. 143). – С. 476-477.

5. Об устройстве железной дороги по направлению от Одессы до Овидиополя. 1847. Державний архів Одеської області (ДАОО) – Ф. 4. – Одеська міська дума. – Оп. 23. – Спр. 147. – Арк.1.

6. Южной - 100 лет /Ангелейко В.И., Вагуля А.С, Диамант С.Я., Жихарева Л.Т. и др. – Харьков: изд-во „Прапор”, 1969. – 135 с. – С. 79.

7. История железнодорожного транспорта России (1836-1917 гг.) – С. 54.
8. Кірна Г.М., Пішійко О.М., Азієнко І.В. Залізничі України. Історичний нарис. - Дніпропетровськ: „Арт-Прес”, 2001. – 328 с. – С. 103.
9. Маркевич „Железные дороги” //Южно-Русский Альманах, 1900. – С. 7-9.
10. Кірна Г.М., Пішійко О.М., Азієнко І.В. Вказана праця. – С. 113.
11. Орбинский Р. О конкурентах Одессы в хлебной торговле. //Записки „О.С.Х.Ю.Р.”, 1863. – С. 57-63.
12. Слабченко М.Є. Матеріали до соціально-економічної історії України XIX ст.: В 3 т. – Харків: Держвидав України, 1927. – Т. 2. Очерки торговли и торгового капитализма. – 278 с. – С. 202-203.
13. Фомин П.И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России, т. I. – Харьков, 1915. – 496 с. – С. 219.
14. Кислинский Н.А. Наша железнодорожная политика по документам архива Комитета Министров. – СПб, 1902. – 218 с. – С. 55.
15. Варнеке О. До історії залізничного транспорту на Україні. (За даними Одеського архіву). Б.М і р. – 22 с. – С. 18.
16. Исторический очерк разных отраслей железнодорожного дела и развития финансово-экономической стороны железнодорожного дела в России по 1897 год включительно. /Под ред. В. Верховского. – СПб.: 1901. – 704 с. – С. 88.
17. Кислинский Н.А. Вказана праця. – С. 68.
18. Верховский В. Краткий исторический очерк начала и распространения железных дорог в России по 1897 г. включительно. – СПб., 1898. – 591 с. – С. 85.
19. Кислинский Н.А. Вказана праця. – С. 121.
20. Варнеке О. До історії залізничного транспорту на Україні. (За даними Одеського архіву). Б.М і р. – 22 с.
21. Кірна Г.М., Пішійко О.М., Азієнко І.В. Вказана праця. – С. 119.
22. Верховский В.М. Исторический очерк развития железных дорог в России с их основания по 1897 г. включительно. – СПб., 1809. – 853 с. – С. 478.
23. Кірна Г.М., Пішійко О.М., Азієнко І.В. Вказана праця. – С. 125.

В статье исследуются причины возникновения железнодорожного транспорта на Юге Украины во второй половине XIX – в начале XX в., а также проблемы разработки проектов и специфика их реализации.

Отмечается, что развертывание железнодорожного строительства на украинских землях было связано с географическим положением края, его природными богатствами, экономическими изменениями в хозяйстве. Важной причиной ускорения железнодорожного строительства было поражение России в Крымской войне 1854-1856 гг. и буржуазные реформы 60-80-х гг. XIX в.

Factors of formation of railway transport of the South of Ukraine in the late XIX – early XX century and also the problems of creation of projects and the specific realization of them are investigated in the article.

It is noticed, that development of railway building in Ukraine was connected with geographical position of the region, his natural resources and the economic changes. The basic factor of acceleration of railway building was defeating Russia in Crimean war 1854-1856 years and the bourgeois reforms of the 60-80-s of the XIX cen.

УКРАЇНСЬКИЙ ЗЕМЕЛЬНИЙ РИНОК У ПЕРІОД ПЕРЕХОДУ ВІД ФЕОДАЛЬНИХ ДО РИНКОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН (60–70-і РОКИ ХІХ ст.)

У статті вперше в українській історіографії аналізується становлення та еволюція українського земельного ринку в період переходу від феодальних до ринково-економічних відносин. Хронологічно це відповідає 60 – 70-им рр. ХІХ ст. В основу підготовки статті покладено маловідомі статистичні джерела.

Скасування кріпосного права у 1861 р. в межах Російської імперії, попри збереження тут напівфеодальних форм землеволодіння й державного управління, стало знаменною віхою в житті народів та земель, у тому числі й українських, які входили до її складу. Здійснення демократичних реформ 60–70-х рр. ХІХ ст. прискорило формування нових продуктивних сил та виробничих відносин, які йшли на зміну феодальним і в основі яких лежали потреби ринку. Аналогічні процеси відбувалися і в землях підросійської України. Особливо помітними вони були в галузях промисловості й торгівлі. Один з провідних сучасних українських вчених О. Реєнт з приводу цього писав так: „Ліквідація кріпосного права дала поштовх для капіталізації виробництва, розвитку підприємництва й формування нової суспільної верстви – пролетаріату”¹. Складнішим і повільнішим виявився поступальний розвиток українського села, переважаного залишками кріпосництва. Як відомо, остаточне утвердження товарно-грошових відносин в аграрному секторі економіки сталося лише з початку 80-х років ХІХ ст.² І все ж і тут нові тенденції розвитку почали проявлятися вже в перші післяреформні роки. Зокрема аграрні перетворення 1861–1866 рр. поклали початок перерозподілу земельного фонду України, порушивши тим самим одвічну становість феодального землеволодіння. Вже протягом першої половини 60-х років ХІХ ст. до колишніх поміщицьких, державних та інших селян України відійшло загалом понад 20 млн. дес. землі, або 45,7% усього українського земельного фонду³. Й надалі земля поступово, але неухильно почала переходити з рук дворянства у власність представників інших верств населення головним чином шляхом купівлі-продажу. Це перетворювало її в товар, який „продається й купується подібно до всякого іншого товару”⁴, і створювало необхідні передумови для формування капіталізованого земельного ринку. Саме такий розвиток подій підтверджують, зокрема, фундаментальні дослідження російських вчених І. Ковальченка та Л. Милова⁵. Зауважимо, що хоча землі підросійської України й були невід’ємною складовою того межового ареалу, на якому формувався загальноімперський земельний ринок, проте мали водночас у цьому відношенні чимало особливостей і власних специфічних рис. На це свого часу звертали увагу такі відомі українські дослідники, як В. Теплицький⁶, П. Теличук⁷, меншою мірою П. Першин⁸, І. Гуржій⁹ та ряд інших авторів. І все ж слід визнати, що, маючи досить солідну історіографію¹⁰ та відповідну джерельну базу¹¹, проблема українського земельного

© Шевченко Віктор Миколайович – кандидат історичних наук, викладач Чернігівського інституту економіки та управління.

ринку другої половини XIX – початку XX ст. і сьогодні залишається практично не вивченою. До цього часу ми не маємо серйозної наукової характеристики складових земельного ринку, порайонної та погубернської характеристики особливостей його еволюції в Україні. Відсутня й обґрунтована наукова періодизація останньої. Всі ці та інші пов'язані з ними питання в умовах сьогодення, коли ринкові відносини є визначальними для розвитку сучасної української економіки взагалі і її аграрного сектора зокрема, набувають неабиякої актуальності. Нижче зроблено спробу дати коротку характеристику еволюції українського земельного ринку в період його становлення, який охоплює, на нашу думку, два перші післяреформені десятиліття.

В основу такої характеристики нами покладена інформація імперського Міністерства фінансів про рух земельної власності з 1863 по 1910 рр. Вона опублікована у 25-томному виданні під загальною назвою „Матеріали по статистике движения землевладения в России”¹² й містить статистичні дані, подані по роках і окремих губерніях про торгові угоди на купівлю-продаж землі, кількість землі в ринковому обігу, грошові затрати на її придбання та середні ціни за десятину землі. Зокрема, кількість торгових угод на придбання землі є показником такої важливої складової земельного ринку, як попит і пропозиція на товар, в нашому випадку – на землю. За нашими підрахунками, протягом 1863–1880 рр. у межах підросійської України, а точніше в її сільській місцевості – повітах, було укладено 71294 угоди на придбання землі¹³. По окремих районах вони розподілялись так:

Лівобережна Україна – 49632 (69,6%),
Правобережна Україна – 7218 (10,1%),
Південна Україна – 14444 (20,3%)¹⁴.

Як бачимо, абсолютну більшість таких угод було укладено на Лівобережній Україні, головним чином у Полтавській – 23025 (32,3%) та Чернігівській – 19147 (26,9%) губерніях¹⁵. Пояснювалось це кількома причинами. По-перше, Лівобережна Україна була свого часу територією козацької держави Гетьманщини, успадкувавши від неї великий прошарок вільного і заможного населення – купців, міщан, козаків тощо. Саме вони, маючи для цього відповідний попит і необхідні фінансові можливості, були в перші два післяреформені десятиліття найактивнішими після дворянства суб'єктами ринково-поземельних відносин. Правильність такого висновку підтверджують не тільки відповідні статистичні матеріали¹⁶, але й висновки урядової комісії, створеної у 1872 р. для вивчення стану сільського господарства в імперії. „Большие имения, – зазначалось у них, – покупаются не помещиками, ибо они продавцы, и не крестьянами, ибо у них нет больших капиталов. Только купцы могут покупать такие имения”¹⁷. По-друге, Лівобережжя було районом найвищого аграрного перенаселення в Україні. Земля для більшості сільського населення залишалася тут єдиним джерелом до існування, а отже, ринковий попит на неї був досить серйозним. У матеріалах щойно згадуваної урядової комісії з цього приводу сказано так: „Мелкие участки большей частью покупаются крестьянами, мещанами-хлебопашцами и вообще лицами, которые сами занимаются хозяйством. Конкуренция в этом случае большая”¹⁸. Меншою мірою сказане вище стосується Харківської губ. В її межах протягом вказаного періоду нами зафіксовано 7460 торгових угод на землю, або 10,5% від їх загальноукраїнського показника¹⁹. Він був третім по Україні, хоча при цьому помітно поступався Полтавщині та Чернігівщині. Причина цього крилася насамперед в тому, що у більш промислово розвинутій Харківській губ. земля не відігравала настільки життєво важливої ролі, як в інших губерніях. Її купівля-продаж часто мала тут підприємницький характер.

Друге місце за кількістю укладених торгових угод на землю слідом за Лівобережжям, хоча й помітно поступаючись йому, займав район Південної України. Причому обидва райони мали в цьому відношенні багато спільного. В обох переважало вільне, заможне населення, спроможне купувати землю. Як і на Лівобережжі, на Півдні найбільший попит на землю спостерігався у найменш

промислово розвинутій губернії – Херсонській. На її долю припадало 6033 угоди, або 8,5% від загальноукраїнського показника, тоді як на промислово розвинуту Катеринославську губ. – тільки 4212 угод, або 5,9%, на Таврійську – 4199 угод, або також 5,9% від загальноукраїнського показника²⁰. Водночас на Півдні були й свої особливості та специфічні риси, які впливали на формування та еволюцію тут земельного ринку. По-перше, за чисельністю населення Південна Україна помітно поступалася іншим українським районам, про що переконливо засвідчують дані таблиці 1.

Таблиця 1. Населення в Україні у 1863 р²¹.

Губернії	Чисельність (у тис. чол.)	Щільність на 1 кв. версту*
1	2	3
Полтавська	1911,4	43,8
Харківська	1590,9	33,2
Чернігівська	1487,4	32,3
Лівобережжя	4989,7	36,4
Волинська	1602,7	22,6
Київська	2012,1	44,9
Подільська	1868,9	50,1
Правобережжя	5483,7	39,2
Катеринославська	1204,8	20,3
Таврійська	606,3	11,3
Херсонська	1330,1	21,0
Південь	3141,2	17,5
Україна	13614,6	31,0

* 1 кв. верста = 1,13804 кв. км¹.

Враховуючи це, зазначимо, що за попитом на землю як товар Південь не так уже й сильно поступався Лівобережжю, принаймні набагато менше за Правобережжя. Зіставивши дані таблиці 1 з даними про наведену вище порайонну кількість укладених торгових угод на землю, виявимо, що одна така угода припадала на Лівобережжі на 100 чол. населення, на Півдні – на 220 чол. і на Правобережжі – на 760 чол. По-друге, урядова політика штучного заселення краю господарями-фермерами, яка проводилася тут ще з часів Катерини II, передбачала солідне забезпечення таких переселенців землею для налагодження власного прибуткового господарства. Цим самим держава певною мірою знімала напругу на земельному ринку і створювала міцним господарям можливість отримувати з власних прибуткових господарств необхідні кошти для примноження своєї земельної власності шляхом її купівлі-продажу. Нарешті, по-третє, маючи величезні площі вільної землі, Південна Україна, на відміну від інших українських районів, ніколи не відчувала земельного голоду, а її населення поповнювало свої земельні запаси або ж позбавлялося їх по мірі виробничої необхідності.

Вельми специфічна ситуація склалася на Правобережній Україні, внаслідок чого тут існували серйозні проблеми з формуванням і розвитком земельного ринку. Не дивно, що за кількістю ринкових угод на придбання або продаж землі вона помітно поступалася іншим українським районам. Те ж саме спостерігалось тут і на губернському рівні. Так, серед дев'яти українських губерній Волинська губ. (2976 угод, або 4,2%) була сьомою, Київська (2584 угоди, або 3,6%) – восьмою, Подільська (1658 угод, або 2,3%) – дев'ятою². Пояснювалося це, на наш погляд, такими причинами. Правобережжя тривалий час перебувало під владою польських феодалів, від яких тут поширилось велике, так зване фільваркове землеволодіння, збережене реформою 1861 р., яке передбачало наявність великої кількості залежних селян. Не маючи достатніх засобів для придбання землі, останні тим не менше виявились забезпеченими нею досить пристойно. Їхні земельні володіння були суттєво збільшені російським урядом у ході інвентарної реформи 1847–

1848 рр.,³ а також під впливом польського національного повстання 1863 р. та наступної за ним селянської реформи 1864 р. в Царстві Польському⁴. Все це зводило до мінімуму участь правобережного селянства у ринково-земельних операціях в означений період. Штучні перепони на шляху еволюції земельного ринку створювало тут й існує в Російській імперії законодавство. Адже юридично значна частина правобережного населення виявилася позбавленою права на купівлю землі. Перш за все, це стосувалося осіб польського походження, яких на Правобережжі було досить багато і яким, за невеликим винятком, було заборонено купувати землю в усіх західних губерніях імперії, у тому числі й у трьох правобережних⁵. Окрім цього, в межах Волинської губ. заборонялося купувати землю поза містами всім іноземним поселенцям, які мали російське підданство, а також переселенцям з привіслянських губерній⁶. Це помітно стримувало розвиток земельного ринку в межах Правобережної України.

Невід'ємною складовою земельного ринку є його товар, тобто земля, яка перебуває в ринковому обігу. За нашими підрахунками, в Україні протягом 1863–1880 рр. у ринковому обігу перебувало понад 10,3 млн. дес., у тому числі на Лівобережжі – близько 2,4 млн. дес., або 22,8 % від загально-українського показника, на Правобережжі – понад 2,8 млн. дес., або 27,4% і на Півдні – понад 5,1 млн. дес., або 49,8%⁷. Як бачимо, найбільше землі в ринковому обігу перебувало на Півдні, значно менше - на Правобережжі, а найменше – на Лівобережжі. На губернському рівні ситуація виявилась такою. Попереду були південноукраїнські губернії: Херсонська – 2086,1 тис. дес., або 20,2% від загальноукраїнського показника, Таврійська – 1575,5 тис. дес., або 15,2% і Катеринославська – 1476,9 тис. дес., або 14,2%⁸. За ними розташувались дві правобережні губернії: Волинська – 1013,5 тис. дес., або 9,8% та Київська – 1002,9 тис. дес., або 9,7%⁹. А далі йшли Полтавська – 835,4 тис. дес., або 8,1%, Подільська – 817,9 тис. дес., або 8,0%, Харківська – 781,9 тис. дес., або 7,6% і Чернігівська – 735,9 тис. дес., або 7,2%.¹⁰ Навіть побіжний погляд на розподіл землі в ринковому обігу України протягом 1863–1880 рр. переконує, що він помітно відрізняється від того, який спостерігався при розподілі торгових угод. Упадає у вічі, що Лівобережна Україна, будучи абсолютним лідером за кількістю укладених угод на придбання землі, водночас помітно поступалася іншим українським районам за кількістю землі, яка перебувала в ринковому обігу. Таку ситуацію породжувала специфіка соціально-економічного та історичного розвитку Лівобережжя, про яку мова йшла вище. Безпосередніми ж причинами цього явища слід вважати відсутність вільних для продажу земель та переважаючу дрібномаєтність лівобережного дворянства, яке було головним поставником землі на ринок. Це зумовило відчутне переважання на Лівобережжі дрібних торгово-земельних угод, що помітно відрізняло його від інших українських районів і було тут проявом специфічного характеру еволюції земельного ринку. За нашими підрахунками, здійсненими на основі даних, вміщених у випуску VII «Матеріалов по статистике движения землевладения в России», в межах Лівобережної України протягом 1863–1880 рр. було укладено 38255 угод розміром до 25 дес. і лише 9295 угод розміром 25 і більше десятин¹¹. Аналогічні показники по Правобережній Україні становили відповідно 3743 і 3173 угоди¹², по Південностеповому району* – відповідно 7891 і 13203¹³ угоди. Наведена інформація фіксує абсолютне переважання дрібних торгових угод на Лівобережжі, тоді як на Півдні переважали крупніші угоди, а на Правобережжі ті й інші розподілялись приблизно порівну. Про те, що земля на Лівобережній Україні купувалася й продавалася значно дрібнішими ділянками, ніж на Правобережжі та Півдні України, свідчать і середні розміри однієї торгової угоди як для окремих українських районів, так і для окремих губерній. Щоправда, обчислені вони на основі даних іншого випуску «Матеріалов по статистике движения землевладения в России» (вип. XIII), в якому кількість врахованих його упорядниками торгових угод та земельних площ не збігається з аналогічними показниками, наведеними у згаданому вище випуску VII, вони дають можливість підтвердити підмічену

особливість еволюції земельного ринку на Лівобережжі. Вираховані за період 1863 – 1880 рр. середні розміри однієї торгової угоди на купівлю-продаж землі відображені в таблиці 2:

Таблиця 2. Середні розміри однієї угоди за 1863–1880 рр. по губерніях і районах України¹⁴

Губернії та райони	Всього укладено угод	Всього куплено (продано) землі (в тис. дес.)	В середньому землі на одну угоду (в дес.)
1	2	3	4
Полтавська	23025	835,4	36,3
Харківська	7460	781,9	104,8
Чернігівська	19147	735,9	38,4
Лівобережжя	49632	2353,2	47,4
Волинська	2976	1013,5	340,6
Київська	2584	1002,9	388,1
Подільська	1658	817,9	493,3
Правобережжя	7218	2834,3	392,7
Катеринославська	4212	1476,9	350,6
Таврійська	4199	1575,5	375,2
Херсонська	6033	2086,1	345,8
Південь	14444	5138,5	355,1
Разом по Україні	71294	10326,0	144,8

Її дані свідчать, що найменше землі на одну угоду припадало в Полтавській та Чернігівській губерніях, тоді як найбільше – у Подільській та Київській, до яких наближались також Таврійська та Катеринославська губернії. Загалом таке явище було цілком закономірним і повністю вписується в ті порайонні особливості соціально-економічного та історичного розвитку, про які мова йшла вище. До них слід додати, і це було характерним для всіх без винятку районів та губерній України, ту непересічну роль, яку відігравало дворянство в еволюції українського земельного ринку. Як правило, в історичній літературі дворянство згадується головним чином як основний постачальник товару на земельний ринок – землі. Не заперечуючи цього факту, відзначимо, що водночас дворянство виступало на ньому і як активний покупець земельних угідь, суттєво впливаючи на характер еволюції земельного ринку. Причому і під час продажу землі, і під час її купівлі провідна роль належала саме дворянству. За нашими підрахунками, протягом 1863–1880 рр. на долю останнього припадало в Україні 54,8% всіх операцій, пов'язаних із продажем землі, і 27% таких з її купівлею¹. За цей же час дворянами було продано тут понад 8,8 млн. дес., або 77,2% і куплено понад 6,1 млн. дес., або 53,1% від усього загальноукраїнського ринкового земельного фонду². Це були абсолютно кращі показники серед усіх земельних власників України. За нашими підрахунками, за кількістю укладених торгових угод найближче до дворян були козаки – 14% всіх угод на продаж землі й 23% всіх угод, укладених на її купівлю³. За кількістю проданої або купленої землі другий після дворян показник мали купці, які за вказаний період продали понад 483,5 тис. дес., або 4,2% та купили близько 1,6 млн. дес., або 13,7% від усього ринкового земельного фонду в Україні⁴. Показовими в цьому відношенні є й середні розміри торгових угод на землю, які укладались різними категоріями земельних власників. Вони наведені в таблиці 3 і також засвідчують безперечний пріоритет дворянства на земельному ринку. Дані таблиці 3 значною мірою дають відповідь на те, чому Лівобережна Україна, маючи абсолютну перевагу за кількістю торгових угод, виявилась останньою в Україні за площею землі на земельному ринку. Адже дрібномаєтне лівобережне дворянство було неспроможним ні купувати, ні продавати великі земельні ділянки.

Таблиця 3. Розмір однієї угоди на купівлю-продаж землі в Україні за 1863–1880 рр. серед окремих категорій земельних власників (у дес.)⁵

Райони	Категорії власників						
	Дворяни	Духовенство	Купці	Міщани	Селяни власники	Козаки	Інші
1	2	3	4	5	6	7	8
Лівобережжя							
Продано	75,7	8,4	57,0	9,6	9,2	5,8	34,9
Куплено	128,0	12,7	104,7	13,0	6,7	9,5	53,6
Правобережжя							
Продано	467,0	47,6	610,1	146,2	27,5	0,7	351,9
Куплено	846,9	82,0	775,5	39,6	33,2	11,7	325,7
Південь*							
Продано	415,6	146,6	397,9	65,8	51,3	36,7	204,0
Куплено	365,6	113,5	463,3	146,6	101,4	62,8	390,7

* Дані по: Бессарабська губ., Донська обл., Катеринославська губ., Херсонська губ., Таврійська губ.

Стає також зрозумілою й метаморфоза з Правобережною Україною, яка, відверто поступаючись іншим українським районам за кількістю укладених торгових угод на землю, опинилась у набагато кращому становищі, ніж Лівобережжя, за кількістю землі, що перебувала в ринковому обігу. Адже на кожну з 4127 угод, укладених правобережним дворянством для продажу землі, припадає в середньому по 467 дес., а на кожну з 2109 угод, укладених для її купівлі, – по 846,9 дес.¹ Високі показники правобережного купецтва (по 610,1 дес. на одну угоду під час продажу землі й 775,5 дес. – під час її купівлі) на ситуацію в районі практично не впливали через мізерну кількість угод – 99 на продаж і 269 на купівлю землі². Показники інших землевласників були набагато скромнішими. Як бачимо, принаймні в перші два десятиліття після скасування кріпосного права дворянство, залишаючись пережитком феодального суспільства, усе ж активно сприяло формуванню й подальшій еволюції капіталізованого земельного ринку.

Важливою складовою останнього є його фінансовий аспект, тобто кошти, затрачені на придбання землі. Протягом 1863–1880 рр. в Україні для цього було використано близько 280,4 млн. крб., у тому числі на Лівобережжі – понад 75,3 млн. (26,9%), на Правобережжі – близько 93,1 млн. (33,2%) й на Півдні – близько 112 млн. (39,9%)³. На губернському рівні ці показники мали такий вигляд: Херсонська – 52,1 млн. (18,6%), Київська – 37,7 млн. (13,3%), Подільська – 36,6 млн. (13,1%), Катеринославська – 36,4 млн. (12,8%), Полтавська – 28,7 млн. (10,1%), Харківська – 28,1 млн. (9,9%), Таврійська – 25,4 млн. (9,1%), Волинська – 18,7 млн. (6,6%) і Чернігівська – 18,5 млн. (6,5%) крб.⁴ Як бачимо, на рівні окремих районів розподіл коштів, використаних для купівлі землі, адекватний земельним площам, які в тому чи іншому районі перебували в ринковому обігу – найбільша кількість землі в ринковому обігу Півдня відповідала найбільшій грошовим затратам і т.д. На губернському рівні ситуація була дещо іншою. Тут левова частка грошових витрат на землю припадала на ті губернії, які були найрозвинутішими в торгово-промисловому відношенні й в яких торгівля землею носила переважно комерційний характер. До таких губерній в першу чергу належали Катеринославська, Київська, Подільська, Харківська та Херсонська. Разом на їхню долю припадало близько 68,1% усіх затрачених на придбання землі коштів. Значною мірою підприємницькою була торгівля землею і у Таврійській губ., однак лише в її материковій частині та на Чорноморському узбережжі. В решті губерній, де торгівля землею не мала такого підприємницького значення і де земля була для рядового населення фактично єдиним засобом до існування, вона купувалася переважно орна й коштувала значно дешевше, ніж корисні угіддя – ліс, луки, водоймища тощо. В першу чергу це стосувалося Полтавської, Чернігівської і частково Волинської губ. Загалом же пропонований поділ губерній є чисто

умовним, оскільки комерційний і традиційний характер торгово-поземельних відносин співіснували повсюдно, переважаючи один в одній місцевості, інший – в іншій.

Надзвичайно специфічною складовою земельного ринку є ціна його товару, тобто землі. Відзначаючи це, академік І. Ковальченко підкреслював, що земля як товар має свої специфічні особливості, які відрізняють її від інших товарів⁵. Усі товари, наголошував Іван Дмитрович, мають свою вартість, яка лежить в основі їхніх ринкових цін, що визначаються рівнем суспільно-необхідних затрат на їх виробництво. Тим самим вартість і ціна товару являють собою цілком раціональну категорію в системі виробництва та обміну⁶. Інакше складається справа із землею. Економічною реалізацією власності є земельна рента і саме вона, капіталізуючись, утворює ринкову ціну землі, визначаючи одночасно і вартість останньої⁷. Іншими словами, купівельна ціна землі насправді є ціною тієї земельної ренти, яку ця земля приносить.

Визначаючи середню ціну однієї десятини землі, що перебувала в ринковому обігу України протягом 1863–1880 рр., ми зіштовхнулися з певними труднощами. В матеріалах статистики Міністерства фінансів інформація про торгові угоди на землю, про кількість самої землі в ринковому обігу та про кошти, затрачені на її придбання, представлена за кожний рік окремо. Відомості ж про ціни на землю наведені по п'ятирічках, починаючи з 1863 року. Для України вони подані разом з Бессарабською губ. та областю війська Донського і мають такий вигляд (див. таблицю 4).

Таблиця 4. Середні ціни однієї десятини землі (в крб.).⁸

Губернії	За які роки			
	1863–1867	1868–1872	1873–1877	1878–1882
1	2	3	4	5
Полтавська	21–37	28–30	41–24	45–00
Харківська	22–34	35–85	45–66	43–34
Чернігівська	18–27	21–97	26–65	31–60
Лівобережжя	20–86	30–54	37–06	40–22
Волинська	18–00	14–61	22–40	20–73
Київська	28–39	33–26	35–50	58–37
Подільська	32–84	40–16	54–60	70–54
Правобережжя	28–58	29–03	35–91	41–85
Бессарабська	22–54	36–27	41–97	42–22
Донська обл.	22–98	28–87	24–18	21–55
Катеринославська	14–97	21–97	28–73	39–49
Таврійська	14–80	13–31	20–07	21–92
Херсонська	17–32	24–86	30–34	32–55
Південно-Степовий район	15–93	22–55	28–43	28–23

Таблиця 4 фіксує їх неухильне зростання з кожним наступним п'ятиріччям по всій території України. Виняток становив Південно-Степовий район. Проте незначне скорочення його середніх показників за 1878–1882 рр., як видно з таблиці 4, було викликане падінням цін в Донській області. Однак, фіксуючи зростання цін на землю як факт, п'ятирічні їх показники втрачали при цьому динаміку процесу, яка добре помітна при характеристиці земельних цін за кожний рік окремо. Таку інформацію наводить один з керівників підготовки збірників „Матеріали по статистике движения землевладения в России” В. Святловський¹. Проте й він об'єднує показники південноукраїнських губерній з Бессарабською губ. та Донською обл., подаючи їх сумарні показники разом. Зрештою це змусило автора даної статті вдатися до власних підрахунків, наслідки яких представлені в таблиці 5. Вони свідчать, що найвищі земельні ціни спостерігалися в Подільській, Київській, Харківській та Полтавській губерніях, тоді як найнижчими вони були в Таврійській та Волинській губерніях. Проміжне становище між ними займали Чернігівська, Катеринославська та Херсонська губернії, чії показники були приблизно однаковими.

Таблиця 5. Середні річні ціни на землі в Україні у 1863–1880 рр.¹

Губернії, райони	Середня річна ціна землі (у крб. за 1 дес.) за вказані роки:																				за 1863–1880 рр.	
	1863	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879	1880	1880	1880		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20			
Полтавська	20–87	25–56	21–24	18–85	21–45	23–51	24–91	30–00	31–15	33–40	41–77	38–14	45–89	41–04	38–05	40–80	49–45	44–84	34–36			
%%	100	122,4	101,8	90,3	102,8	112,6	119,4	143,7	149,3	160,0	200,1	182,8	219,9	196,6	182,3	195,5	236,9	214,9	164,6			
Харківська	25–44	19–84	20–54	24–72	21–93	36–13	37–64	29–49	37–12	43–85	39–18	52–59	50–30	45–87	36–64	31–95	36–76	51–60	37–20			
%%	100	80,0	80,7	97,2	86,2	142,0	148,0	115,9	145,9	172,4	154,0	208,0	197,7	180,3	144,0	125,6	144,5	202,8	146,2			
Чернігівська	20–08	16–20	17–66	21–09	16–85	27–53	23–73	29–67	22–34	23–11	25–02	29–90	26–20	29–28	23–46	21–32	29–53	34–00	25–04			
%%	100	83,2	87,9	105,0	83,9	137,0	118,2	147,8	111,3	115,1	124,6	148,9	130,5	145,8	116,8	106,2	147,1	169,3	124,7			
Львівбережжя	22–48	20–09	19–71	21–79	20–39	29–85	30–92	29–65	29–21	32–85	35–08	43–15	39–36	36–33	30–68	29–27	38–85	44–55	31–97			
%%	100	89,4	87,7	96,9	90,7	132,8	137,5	131,9	129,9	146,1	156,0	191,9	175,1	161,6	136,5	130,2	172,8	198,2	142,2			
Волинська	13–32	21–44	13–36	18–89	25–25	5–73	18–79	11–46	16–65	21–73	15–98	31–44	20–79	24–23	31–08	19–40	22–55	16–75	18–47			
%%	100	161,0	100,3	141,8	189,6	43,0	141,1	86,0	123,0	163,1	120,0	236,0	156,1	181,9	233,3	145,6	169,3	125,8	138,7			
Київська	35–87	40–79	19–90	31–96	21–50	22–00	42–92	27–48	43–31	29–54	31–95	30–70	34–53	48–05	45–39	51–20	70–33	40–07	37–60			
%%	100	113,7	55,5	89,1	59,9	61,3	119,7	76,6	120,7	82,4	89,1	85,6	96,3	134,0	126,5	142,7	196,1	111,7	104,8			
Подільська	41–18	37–48	34–80	33–76	30–99	32–36	21–57	51–37	57–08	47–22	51–25	52–57	71–45	63–67	39–03	52–81	74–52	59–94	44–78			
%%	100	91,0	84,5	82,0	75,3	78,6	66,9	124,7	138,6	114,7	124,5	127,7	173,5	154,6	94,8	128,2	181,0	145,6	108,7			
Правобережжя	32–35	33–41	26–82	31–32	27–21	17–82	33–32	28–93	36–28	30–09	29–00	41–06	36–69	36–75	38–05	38–37	47–53	29–55	32–83			
%%	100	103,3	82,9	36,8	65,7	55,1	103,0	89,4	112,1	93,0	89,6	126,9	113,4	113,6	117,6	118,6	147,2	91,3	101,5			
Катеринославська	20–08	15–78	13–50	13–86	14–54	19–29	19–83	23–68	24–64	23–50	33–97	25–90	29–08	29–13	25–09	28–08	33–26	27–81	24–65			
%%	100	78,6	67,2	69,0	72,4	96,1	98,8	117,9	122,7	117,0	169,2	129,0	144,8	145,1	125,0	139,8	165,6	138,5	122,8			
Таврійська	11–11	8–58	7–97	8–99	13–90	12–83	16–12	12–21	13–63	12–86	23–66	22–71	23–49	15–43	15–70	16–81	17–72	26–31	16–16			
%%	100	77,2	71,7	80,9	125,1	115,5	145,1	109,9	122,7	115,6	213,0	204,4	211,4	138,9	141,3	151,3	159,9	236,8	145,5			
Херсонська	13–98	15–35	13–43	17–14	20–51	18–62	20–39	27–37	28–77	32–68	32–90	32–72	31–73	32–04	23–10	24–05	28–58	34–51	24–02			
%%	100	109,8	96,1	122,6	146,7	133,2	145,9	165,8	205,8	233,8	235,3	234,0	227,0	229,2	165,2	172,0	204,4	246,9	171,8			
Південь	14–14	12–26	12–21	14–09	17–86	17–22	19–77	22–28	21–87	21–83	30–76	28–15	28–59	26–89	21–31	23–33	26–60	29–00	21–79			
%%	100	90,2	86,4	99,6	126,3	121,8	139,8	157,6	154,7	154,4	218,5	199,0	202,2	190,2	150,7	165,0	188,1	205,1	154,1			
Разом по Україні	23–53	18–60	16–96	18–18	20–49	18–84	27–65	25–61	26–86	26–86	30–93	37–00	34–48	32–46	27–12	26–82	33–71	32–20	27–14			

Як і в таблиці 4, дані таблиці 5 також фіксують поступове зростання земельних цін у 70-х роках XIX ст. порівняно з 60-ими. Проте на відміну від перших, другі показують їх еволюцію не як суцільну пряму, а як процес хвилеподібний, при якому щорічні ціни на землю постійно змінювались, то зростаючи, то падаючи, в залежності від тих чи інших об'єктивних і суб'єктивних факторів, які, безперечно, впливали на них. Власне, це було закономірним явищем в умовах розвитку й утвердження капіталізованого земельного ринку. В таких умовах загальне зростання цін на землю, принаймні в межах України, найкраще видно при порівнянні середніх земельних цін за весь період 1863–1880 рр. з так званим їх базовим показником. За такий взяті середні показники земельних цін 1863 р., прийняті нами за 100%. Порівнюючи їх із середніми цінами за період з 1863 по 1880 роки по кожному району, губернії чи по Україні в цілому, отримуємо таким чином показник зростання земельних цін. Наприклад, базовий показник для України в цілому становив 23,53 крб., а середня ціна однієї десятини землі за весь період 1863 – 1880 рр. – 27,14 крб. Прийнявши базовий показник за 100%, визначаємо загальне зростання цін, яке становить таким чином 115,3% до базового рівня. Проте в ході цього зростання щорічні ціни на землю постійно змінювались то в бік зростання, то в бік скорочення. В такому разі різниця між найнижчим і найвищим їх показником протягом вказаного періоду є амплітудою коливання цін для визначеного періоду. Як для України в цілому найнижчий показник цін – 16,96 крб. – зафіксовано у 1865 р., а найвищий у 1874 р. – 37,00 крб. Тож амплітуда коливання земельних цін за 1863–1880 рр. становитиме 20,04 крб. Таким же чином аналогічні показники були виявлені для всіх українських губерній та районів. Вони мають такий вигляд:

Губернії, райони	Зростання цін (у %) за 1863–1880 рр.	Амплітуда коливання цін (у крб.) за 1863–1880 рр.
Полтавська	164,6	30,60
Харківська	146,2	32,75
Чернігівська	124,7	16,32
Лівобережжя	142,2	24,84
Волинська	138,7	18,47
Київська	104,8	50,43
Подільська	108,7	46,95
Правобережжя	101,5	32,83
Катеринославська	122,8	20,47
Таврійська	145,5	19,34
Херсонська	171,8	21,08
Південь	154,1	22,30
Україна	115,3	20,04

Як бачимо, найсуттєвіше зростання земельних цін мало місце в Херсонській, Полтавській, Харківській і Таврійській губерніях, в яких воно перевищило 145-відсотковий показник. Найближчими до них виявилися показники зростання цін у Волинській губ. – 138,7%. Далі приблизно з рівними показниками йшли Чернігівська – 124,7% і Катеринославська – 122,8% губернії. Нарешті, найповільніше зростали земельні ціни у Подільській – 108,7% та Київській – 104,8% губерніях. Майже повністю протилежною була картина при порівнянні амплітуди коливання земельних цін. Тут, навпаки, попереду опинилися губернії, які за темпами зростання цін були останніми. Так, у Київській губ. різниця між найвищими і найнижчими річними середніми цінами на землю становила 50,43 крб., а у Подільській губ. – 46,95 крб. За ними з помітно меншими показниками розташувались Харківська і Полтавська губернії, в яких амплітуда цін становила відповідно 32,75 і 30,60 крб. У свою чергу помітно відставали від останніх аналогічні показники по Катеринославській та Херсонській губерніях – відповідно 20,47 і 21,08 крб. Найменші коливання цін спостерігались у Таврійській – 19,43 крб., Волинській – 18,47 крб. і Чернігівській – 16,32 крб. губерніях. Уважне прочитання наведеної щойно інформації дозволяє помітити досить цікаву закономірність. Як

правило, в районах найбільшого зростання земельних цін за весь період в цілому їх щорічна амплітуда зменшується. І навпаки, остання помітно зростала в районах незначного підвищення цін. Причому, перша з названих тенденцій, як правило, більше стосувалася районів, де існували належні умови для вільного розвитку товарно-грошових відносин. Тоді як друга була характернішою для тих районів, де такий розвиток штучно стримувався. Хоча в цілому обидві тенденції були помітні повсюдно.

Підбиваючи підсумок висвітленню еволюції земельного ринку в Україні періоду 60–70-х років XIX ст., зазначимо, що, розвиваючись як невід’ємна складова загальноімперського земельного ринку, він тим не менше мав тут чимало власних специфічних рис. Останні були породжені тими особливостями історичного розвитку українських земель, які накладали помітний відбиток на їх соціально-економічне, суспільно-політичне й культурне життя. Як свідчать проведені дослідження, формування українського земельного ринку почалося ще задовго до скасування кріпосного права¹. Проте всеохоплюючих рис цей процес набуває саме в 60–70-х роках XIX ст. Значною мірою цьому сприяли скасування кріпацтва й початок зламу основ феодального землеволодіння та заміни його новим землеволодінням – багатостановим, що виникло й успішно розвивалося. Проте головним рушієм еволюції земельного ринку на шляху до його капіталізації, принаймні в перші два післяреформені десятиліття, продовжувало залишатися дворянство. Саме воно в цей період було як основним продавником землі на ринок, так і її основним покупцем. Це особливо яскраво підтверджують статистичні дані про укладення торгових угод на придбання та продаж земельної власності. Загалом же протягом 1863–1880 рр. в межах тих українських земель, які входили тоді до складу Російської імперії, було укладено приблизно 71,3 тис. торгових угод на придбання та продаж землі. В ході їх реалізації в ринковому обігу України опинилось понад 10,3 млн. дес., що становило 21,4% всієї землі, яка опинилась на той час в ринковому обігу в межах Російської імперії. На її придбання в межах України було використано приблизно 280,4 млн. крб. Коливання тут річних цін на землю в середньому за весь період 60–70-х рр. XIX ст. становило понад 20 крб., а зростання цін за цей же період по відношенню до базового показника 1863 р. – 115,3%. Головними причинами таких перепадів у цінах (від 16,96 крб. у 1865 р. до 37,00 крб. у 1874 р.) стали не тільки глибокі кризові явища в тогочасному сільському господарстві, не тільки кліматичні та інші природні негаразди, але й недостатня розвиненість земельного ринку, недосконалість процесу ціноутворення, слабке інвестування цього процесу та інші негаразди, притаманні періоду його становлення. На все це, до речі, звертали увагу й члени урядової комісії по вивченню стану в сільському господарстві імперії, яка працювала у 1872 р. „Мало капиталов, – зазначається в її висновках, – обращается к земле и к поземельной собственности, ... предложение земель превышает их спрос ..., поземельная собственность, как элемент промышленный, ценится менее других родов промышленных предприятий, условия производства которых более ограждены законом и поэтому менее рискованны”². І все ж даний період, перший в еволюції капіталізованого земельного ринку в Україні, відіграв надзвичайно важливу роль у його становленні та подальшій еволюції.

1. Ресент О.П. Україна в імперську добу (XIX - поч. XX ст.). - К., 2003. - С.136.

2. Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе. 1861 - 1880 гг. - М., 1978. - С.265, 274.

3. Шевченко В.М. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX - поч. XX ст. // Сіверянський літопис. - 2006. - №4. - С.111.

4. Маркс К. Капітал // Маркс К., Енгельс Ф. - Твори. - Т.25. - Ч.ІІ. - С.159.

5. Ковальченко І.Д. Аграрний ринок и характер аграрного строя Европейской России в конце XIX - начале XX в. // История СССР. - 1973. - №9. - С.42-74; его же. Аграрный строй России второй половины XIX - начала XX в. - М., 2004; Ковальченко І.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок. XVIII - начало XX в.: Опыт количественного анализа. - М., 1974.

6. Теплицкий В.П. Реформа 1861 року и аграрні відносини на Україні. - К., 1959.

7. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. - К., 1973.
8. Першин П.Н. Аграрная революция в России. - Книга 1. - М., 1966.
9. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90 років XIX ст. - К., 1968.
10. Див.: Шевченко В.М. Проблема ринкових аграрних відносин в Україні другої половини XIX - початку XX ст. в історіографії // Український історичний журнал. - 2007. - №5. - С. 188 - 205.
11. Санктпетербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. - Отдел III. - СПб., 1822-1917; Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. I-XXV. - СПб., 1896 - 1917; Динамика землевладения в России 1906 - 1914 гг. / Сост. А. М. Анфимов, И.Ф. Макаров. - М., 1989 та інші.
12. Детальніше про це видання див.: Шевченко В.М. "Материалы по статистике движения землевладения в России" як джерело вивчення еволюції поземельних відносин в Україні другої половини XIX - початку XX ст. // Український історичний журнал. - 2006. - №6. - С. 203-212.
13. Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. XIII: Погубернские итоги мобилизации земель и средние земельные цены за 40-летие. 1863 - 1902 гг. - СПб., 1907. - Таблица 1. Тут і далі підрахунки виконані автором (В. Ш.)
14. Там само.
15. Там само.
16. Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. IV: Купля-продажа земель в Европейской России за тридцатилетие. 1863 - 1892 гг. - СПб., 1902.
17. Доклад Высочайше учреждённой комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России (далі - Доклад Высочайше учреждённой комиссии ...). - Приложения. - Том 1. - СПб., 1873. - Отдел IV. - С. 23.
18. Там само.
19. Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. XIII. - СПб., 1907. - Табл.1.
20. Там само.
21. Таблицю 1 складено за: Рашин А.Г. Население России за сто лет (1811 - 1913): Статистический очерк / под ред. акад. С.Г. Струмилина. - М., 1956. - С. 44, 77 - 79.
22. Россия. 1913 год: Статистико-документальный справочник / Редакторы-составители д.и.н. А.М. Анфимов, д.и.н. А.П. Корелин. - СПб., 1995. - С. 6.
23. Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. XIII. - СПб., 1907. - Таблица 1.
24. Історія українського селянства: Нариси у 2-х томах. - Том 1. - К., 2006. - С. 325, 367; Інвентарні правила 1847 - 1848 // Радянська енциклопедія історії України. - Том 2. - К., 1970. - С. 248.
25. Костюшко И.И. Крестьянская реформа в Царстве Польском. - М., 1962. - С. 271.
26. Покупка, продажа и аренда земель казённых, частновладельческих, крестьянских-наделных, казачьих, башкирских, удельных, кабинетских, городских и церковных: Извлечение из Свода Закона / Сост. А.П. Тютчев. - Издание неофициальное. - Пг., 1915. - С. 9.
27. Там же. - С. 13.
28. Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. XIII. - СПб., 1907. - Таблица II. Тут і далі підрахунки наші (В. Ш.)
29. Там само.
30. Там само.
31. Там само.
32. Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. VII. - Часть II. - СПб., 1903. - С. 26-27.
- *Південноукраїнські губернії під назвою "Чернозёмные Южные Степные" об'єднані з Бессарабською губ. і Донською областю. Дані наведені по всьому району. (В.Ш.).
33. Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. VII. - Часть II. - СПб., 1903. - С. 38-39.
34. Там само. - С. 32 - 33.
35. Таблицю 2 складено за: Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. XIII. - СПб., 1907. - Таблицы I - II.
36. Всі підрахунки зроблено за: Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. IV. - СПб., - С. 62-97.
37. Там само.
38. Там само.
39. Там само.
40. Таблицю 3 складено за: Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. VII. - Часть II. - СПб., 1903. - С. 26-39.
41. Там само. - С. 32 - 35.
42. Там само.
43. Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. XIII. - СПб., 1907. - Таблица III.

44. Там само.
45. Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX - начала XX в. - М., 2004. - С. 165.
46. Там само.
47. Там само.
48. Таблицу 4 складено за: Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. XIII. - СПб., 1907. - Таблица 4.
49. Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861 - 1908). - СПб., - 1911. - Приложение. - Таблица 4.
50. Таблицу 5 складено за: Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. XIII. - СПб., 1907. - Таблицы 2 - 3.
51. Шевченко В.М. Купівля-продаж землі в Наддніпрянщині у період розкладу і кризи феодально-кріпосницького ладу // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. - Черкаси, 2007. - С. 209 - 215.
52. Доклад Высочайше учрежденной комиссии ... - Приложения. - Том 1. - СПб., 1873. - Отдел IV. - С. 26 - 27, 31 - 33.

В предложенной статье впервые в украинской историографии анализируется становление и эволюция украинского земельного рынка в период перехода от феодальных к рыночно-экономическим отношениям. Хронологические рамки данной темы охватывают 60 – 70 гг. XIX вв. При подготовке публикации использованы малоизвестные статистические источники.

Formation and evolution of ukrainian land market during the period of transition from feudal to market economic relations is analyzed for the first time in the ukrainian historiography in the article "Ukrainian land market during the period of transition from feudal to market economic relations (60 – 70's of the XIX century)". Chronologically it corresponds to the 60 – 70's of the XIX century.

